

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA BALKANLARDA ERMENİ SEFERBERLİĞİ VE ERMENİ GÖNÜLLÜLERİ

Bülent CIRIK¹

ÖZ

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenileri sevk ve iskân etmesinin en önemli sebeplerinden birisi, Ermeni komitecilerin İtilaf Devletleri, özellikle Rusya ordusuna her yönden yardımda bulunmalarındır. Daha Osmanlı Devleti savaşa girmeden başlayan Ermen komitelerinin Rusya ile diyalogları, savaş sırasında Ermenilerin gönüllü birlikler halinde Osmanlı topraklarından, Avrupa ve ABD'den Kafkas cephesine katılmaları ile sonuçlanmıştır. XIX. yüzyıldan itibaren Balkan coğrafyasında teşkilatlanmaya başlayan Ermeni Taşnaksütyun ve Hınçak cemiyetleri, savaş sırasında özellikle Bulgaristan ve Romanya'da Rus diplomatlarının da yönlendirmeleri ile gönüllü kaydına başlayarak bunları Rus ordusuna göndermişlerdir. Komiteler böylece savaş sonunda Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması için çalıştıklarını açıklamışlardır. Bulgaristan ve Romanya'da bulunan Osmanlı Devleti elçileri komitelerin çalışmalarını yakından takip ederek gönüllü hareketi ile ilgili bilgileri İstanbul'a göndermişlerdir. Sofya, Bükreş, Rusçuk, Köstence, İbrail, Sünne ve Varna, Ermeni komitelerinin gönüllü toplama ve Rusya'ya sevk etme işinde en yoğun çalıştıkları şehirlerdir. Bu şehirlerdeki Osmanlı temsilcileri Ermenilerin gayri kanuni çalışmalarını önlemek için yerel yönetimler nezdinde teşebbüslerde bulunmuşlar ancak Ermenilerin gönüllü olarak Rus ordusuna katılmalarını önleyememişlerdir. Bu çalışmada Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri ve diğer kaynaklar ışığında Ermeni komitelerinin gönüllü olarak Rus ordusuna katılma süreçleri ve Balkanların bu süreçteki rolü ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Ermeni Komiteleri, Gönüllü Birlikler, Bulgaristan, Romanya.

ARMENIAN MOBILIZATION IN THE BALKANS AND ARMENIAN VOLUNTEERS DURING WORLD WAR I

ABSTRACT

One of the most important reasons for the Ottoman State to dispatch and settle Armenians during World War I was that the Armenian komitacılar (supporters of secret society) helped the Allied Powers, especially the Russian army, in every aspect. The dialogues of Armenian committees with Russia, having started even before the Ottoman State entered the war, resulted in the dispatchment of the Armenians from the Ottoman lands to Europe and the USA to join the Caucasian front-line as voluntary corps. From XIXth century

¹Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Tavşanlı M.Y.O., bulent.cirik@dpu.edu.tr.

on, the Armenian Hnchak and Dashnaksutyun committees started to be organized in the Balkans and to enrol volunteers to be sent to the Russian army during the war upon the encouragements from Russian diplomats especially in Bulgaria and Romania. The committees thus stated that they were struggling to establish an independent Armenia in Anatolia at the end of the War. The Ottoman Ambassadors in Bulgaria and Romania followed the committees' activities closely and sent the information about the activities of volunteer movement to Istanbul. Sofia, Bucharest, Ruse, Constanta, Ibrail and Varna were the cities where Armenian committees worked the most to gather volunteers and send them to Russia. The Ottoman local authorities tried to prevent the illegal efforts of Armenians but couldn't stop Armenians from joining the Russian army voluntarily. In this study, in the light of the documents from the Ottoman Archives of the Prime Ministry, the participation processes of Armenian komitacılar into the Russian army voluntarily and the role of the Balkans in this process are examined.

Keywords: World War I, Armenian Committees, Volunteer Corps, Bulgaria, Romania.

Giriş

Ermeni soykırımı olarak adlandırılan Ermenilerin sevk ve iskânını ortaya çıkaran en önemli faktör şüphesiz ki Ermeni komitelerinin savaş başladığında Osmanlı Devleti vatandaşı olarak ilan edilen seferberliğe uymamaları ve İtilaf Devletleri safında görev almalarıydı. Dahiliye Nazırı Talat Bey 24 Nisan 1915'te Sadarete gönderdiği, Ermeni komitelerinin yasaklanması ve liderlerinin tutuklanması ile ilgili yazısında sevk ve iskânın zorunluluğunu sebepler göstererek açıklıyordu. Talat Bey bu yazısında, Ermeni komitelerinin Osmanlı Devleti'ndeki ihtilal ve siyasi teşkilatları ile öteden beri kendilerine bir idari muhtariyet teminine matuf olan teşebbüslerine ve harp ilanını müteakip Taşnak Ermeni Komitesinin Rusya'da bulunan Ermenileri Osmanlı Devleti aleyhine sevk ettiklerine, Rus ordusuna gönüllü alaylar teşkil ederek Ruslarla birlikte Osmanlı Devletine saldırmalarına ve aslen Osmanlı ahalisinden olan Ermeni komite reislerinin hareketlerine, Osmanlı ordusunu arkadan tehdit etmek suretiyle pek büyük bir miktarda alınan tertibat ve neşriyatları ile tahakkuk ettiğine değiniyordu.² Ermeni komitelerinin Rusya'da ve diğer devletlerde teşkilatlanmaları ve Rus ordusu içinde gönüllü olarak savaşa katılmaları, bağımsız bir Ermenistan kurmak emelinde olduklarını gösteriyordu. Talat Bey aynı tarihli vilayetlere ve mutasarrıflıklara gönderdiği başka bir yazısında da aynı konular üzerinde durarak, Ermeni komitelerinin Osmanlı ülkesinde ayrılıkçı fikirlerle muhtariyet elde etme

² Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918), Cilt I, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, Ankara, 2005, s. 424-425.

teşebbüslerinden, gönüllü alaylar oluşturmalarından ve Ruslarla birlikte hareket ederek Osmanlı ordusunu tehdit etmelerinden dolayı bu komitelerin faaliyetlerine bir son vermek gerektiğinden bahsediyordu.³

Bütün bu uyarılardan anlaşılacağı üzere, Ermenilerin sevk edilmelerinin iki sebebi görülüyor: Taşnakların önderliğinde geniş Ermeni kitlelerinin Batılı devletlerle ve Çarlık Rusya'sıyla işbirliği ve Ermeni gönüllü birliklerinin "Büyük Ermenistan"ı kurmak amacıyla Osmanlı Devleti topraklarındaki eylemleri. Birinci Dünya Savaşı sırasında Çarlık Rusya'sının ve Avrupa'nın Osmanlı Devleti'ni paylaşma planları çerçevesinde Ermenilere iki önemli görev yüklendi. Ermeniler cephe gerisinde ayaklanma çıkararak Türk ordusunu zaafa uğratacaklardı, oluşturulan gönüllü birlikler Türk ordusunun savunma hattını yararak Rus işgalini kolaylaştıracaklardı. Ermeni gönüllü birliklerinin oluşturulmasına ve ayaklanmalara geniş Ermeni kitleleri katılmıştır. Arşivler Çarlık ordularına hizmet etmek ve Türkiye'ye karşı gönüllü birliklerde savaşmak için Rus, Fransız ve İngiliz yetkililerine müracaat eden Ermenilerin dilekçeleri ile doludur.⁴

Ermeni komitelerinin Osmanlı Ermenileri arasındaki taraftarları Meşrutiyetin ilanından sonra artmaya başlamış, komitelerin Osmanlı Devleti'ne karşı olan durumları ve Osmanlı topraklarındaki siyasi teşkilatları ve Osmanlı sıfatıyla uyuşmayan ihtilal hareketleri devam etmiştir. Merkezleri Avrupa'nın önemli şehirlerinde bulunan ve bu devletlerden her türlü yardımı gören komiteler ile bunlara mensup Ermeniler, Osmanlı Hükûmetinin savaşa girmesinden önce ve sonra haklarındaki emniyet ve itimattan istifade ederek gizli gizli Osmanlı Devleti'ni bir bomba ve patlayıcı madde deposu hâline getirmişlerdi. Bu komiteler düşman devletler ile faaliyet ve mesailerini birleştirerek gerek Osmanlı Devleti dahilinde gerek yabancı ülkelerde firaren veya gönüllü olarak başlarında mebusları, mütefekkirleri bulunduğu halde İtilaf ordularına giderek bilfiil bunlara iştirak etmişlerdi. Kafkas harekâtında Rus Ordusu'nun öncülüğünü yapan ve büyük kısmı yerli ve Osmanlı tabiiyetinden olan Ermenilerden oluşan çetelerin Van, Bitlis, Muş, Erzurum, Trabzon gibi Rus işgali altına geçen mahallerde Müslüman ahaliye karşı insanlık tarihinde misalleri olmayan çeşit

³ BOA. DH. ŞFR, 52/96, 97, 98; *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2007, s. 127.

⁴ Mehmet Perinçek, "Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye Ermenilerinin Rus Ordularına Katılımına Dair Yeni Belgeler", *Karadeniz*, Sayı: 10, (9 Mayıs 2011), s. 13.

çeşit kıtâl, mezâlîm ve kötülükleri yapmaları Osmanlı Devleti'nin emniyetini tamamen tehdit etmiştir.⁵

Bu yönüyle Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması anından itibaren Ermeni komitelerinin ve onları kendi savaş politikaları için kullanmak isteyen İtilaf Devletlerinin askeri politikaları seferberlik uygulamaları şeklinde kendisini gösterdi. İtilaf Devletleri, özellikle Rusya hem kendi sınırlarındaki hem de dünyanın farklı bölgelerindeki Ermenilerden askeri güç olarak istifade etmek yoluna gitti. Balkan coğrafyası gönüllü hareketinde önemli bir hareket üssü oldu. Sırbistan, savaşın başlangıç merkeziydi ve tabii olarak İtilaf Devletleri yanında yer aldı. Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan savaşın ilk yıllarında tarafsız kaldılar. Ancak bu devletlerde görevli bulunan Rus elçileri ve konsolosları bu devletleri ve bu ülkelerde yaşayan farklı unsurları kendi politikaları doğrultusunda kullanmak için aktif bir şekilde çalıştılar. Balkan coğrafyasında XIX. yüzyılın sonlarında itibaren etkin bir şekilde çalışan Ermeni komiteleri, savaşın başlamasıyla birlikte Osmanlı Devleti aleyhine faaliyete geçtiler. Bu ülkeler ayrıca Avrupa ve ABD'den gelerek Rusya'ya geçmek için bir güzergâh olarak kullanıldı. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Balkan coğrafyası Ermeniler için bir seferberlik noktası oldu.

I. Ermeni Gönüllü Birliklerinin Kurulması

Ermeni komitelerinin en aktif çalışanlarından olan Taşnaksütyun ve Hınçak cemiyetleri savaşın başlamasını fırsat sayarak Doğu Anadolu Bölgesinde Rus ordusu içinde yer almanın gelecekte kendileri için Rus idaresi altına bağımsız bir devlet meydana getireceğini düşündüklerinden bu cepheye gönüllü olarak gitmeye hazır oldukları ile ilgili düşüncelerini Rus idarecilerine bildirdiler. Ruslar da hem kendi vatandaşları Ermenilerden hem de Osmanlı Devleti tebaası Ermenilerden istifade etmek için harekete geçtiler. Çar II. Nikola ve İstanbul'daki büyükelçisi Mikhail Girs savaşta Ermenilerden istifade etmek için planlarını uygulamaya koydular. Çar, 18 Ekim 1914'te yaptığı açıklamada, Ermenilere sonuçta tam bir özgürlük ve adalet vadediyor, bölgedeki komutanların doğu vilayetlerinde ve Kilikya'da Ermenilere Rusya'nın koruyuculuğunda Ermenistan'ın otonomisinin vaat edilmesini istiyordu. Rusya, Türkiye, Kafkasya, Kırım, Baserabya, Türkistan, Mısır, Amerika, Romanya ve Bulgaristan Ermenileri arasında bir kampanya başlattı. Kafkasya'da Ermenilere ulaşılabilecek kanal Eçmiyadzın Katolikosluğu'du. Rusya'nın Kafkas Genel Valisi Voronstov-Dashkov Ermenilerin savaş sırasında kullanılması

⁵ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, Belge No: 358.

konusunda en hararetli çalışanlardan birisiydi. 20 Kasım 1914'te Rusya'nın Karadeniz Valiliği, Kafkas Valisine başvurarak, Türk tabiiyetindeki Rum ve Ermenilerin Türklere karşı savaşmak için Rus ordularına gönüllü olarak kaydolmak için kendisine müracaatta bulduklarını ifade ediyor, bunların nereye sevk edileceğini soruyordu.⁶

Ermeni Gönüllü Taburlarının oluşturulmasını düzenlemek üzere Tiflis'te bir Ermeni Milli Bürosu kuruldu. Askeri organizasyonun tümü Taşnakların sorumluluğuna verildi. Ağustos 1914'te Genel Vali Voronstov-Dashkov, Psikopos Mesrop, Tiflis Belediye Başkanı Aleksander Katisian ve Ermeni Milli Bürosu başkanı Dr. Hakob Zavriev'le görüşerek kendilerinin Ermeni Gönüllü alayları kurarak Rus ordusuna destek vermeleri gerektiğini söylemiş ve bu gönüllü birliklerin silah ve diğer ihtiyaçlarının da Rusya tarafından karşılanacağını belirtmişti. 13-14 Eylül 1914'te yapılan Rayonagan Kongresinde Taşnaksütyun Rus ordusuyla birlikte gönüllü birlikler bulundurma ilkesini benimsedi ve gönüllü harekete yardım ederek bu kararını yerine getirmeye başladı. Farklı ülkelerdeki Ermeni kiliseleri Ermeni gönüllü birliklerinin oluşturulmasında ana rolü oynadı.⁷

Rus Hükümeti sürgüne gönderilen suçlu Taşnaksütyun Cemiyeti üyelerini geri getirtti. 1914 yılının Ekim ayında, Osmanlı Devleti savaşa girdi ve Kafkas Cephesi açıldı. Kafkas Cephesi'nin açılması ve buradaki askerî çarpışmalar, savaş sonrası Ermenistan'ın kurulması meselesinin yeniden ele alınmasına neden oldu. Ermeni gönüllü birliklerini organize eden yerel komiteler aynı zamanda siyasî birer merkez hâline geldiler. Göçmenlere yardım, gönüllü birliklerin organizasyonu gibi işlerin yanında Ermenistan'ın özerkliği gibi siyasî meseleler de bu sırada incelenen konular arasındaydı.⁸

Yalnız Rusya değil Fransa, İngiltere hükümet olarak, ABD Ermenileri de komiteler aracılığı ile gönüllü işine giriştiler. Savaşın başlamasından sonra, Fransa Başbakanı Gumerk, Taşnaksütyun Cemiyetine yakınlığı ile bilinen Fransa'nın tanınmış politikacılarından Viktor Perar'a derhal Taşnaksütyun Cemiyeti'nin Cenevre Şubesi ile ilişkiye geçmesini ve cemiyete İtilaf Devletleri ile işbirliği yapması için öneride bulunmasını bildirdi. Perar,

⁶ Perinçek, "Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye Ermenilerinin...", s. 13.

⁷ Jamil Hasanlı, "Armenian Volunteers on the Caucasian front 1914-1916", *The Caucasus & Globalization Journal of Social, Political and Economic Studies*, Volume 8, Issue 3-4, 2014.

⁸ Şahin Doğan, *Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilimdalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007, s. 27-28.

Taşnaksütyun Cemiyeti'nin İtilaf Devletlerine bağlanması ve bu devletlere savaş sırasında yardım etmesi durumunda Ermenilere Türkiye sınırları içerisinde otonom bir Ermenistan vaat etti.⁹ Bu teklif Taşnakların Paris merkezi tarafından kabul edildi. Paris'te, Paris Konsolosluğu'nda Osmanlı Dava Vekili takma unvanıyla görevli iken yolsuzluklarından dolayı konsoloslukla ilişkisi kesilen Nouridjan Efendi'nin başkanlığında bir Ermeni Gönüllü Komitesi kuruldu. Nouridjan Efendi seferberlik sebebiyle Osmanlı Devleti'ne dönmek üzere olan bazı Ermeni gençlerini kandırıp Fransa ordusuna gönüllü kaydettirmeye ve hatta bazılarını da tehditle ve korkutmak suretiyle emellerini gerçekleştirmeye çalıştı.¹⁰

Amerika'da bulunan bütün Ermeni gruplarında da gönüllülerin toplanması ve cepheye gönderilmesi için ateşli mitingler yapılırken bu amaç için paralar toplanıyordu. Amerikalı Ermeniler Merkez Komitesi, Ermeni gönüllü birliklerine 75 bin dolar göndermiş ve Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson'a Ermenilerin korunması için başvurmuştu. Ruslar yalnızca Balkanlarda Ermenileri yönlendirmekle kalmıyorlar, ABD'de de gönüllü toplamak için çalışıyorlardı. 2 Mayıs 1915 tarihinde Rusya Washington Sefareti başkâtibine bazı Ermeniler tarafından bir ziyafet verilmiş, bu ziyafette komite liderlerinden Mesrop Boyacıyan bir konuşma yapmıştır. Mesrop Boyacıyan daha önce New York'ta Hotel Majestic'te bir İngiliz cemiyeti tarafından verilen ziyafette verdiği bir nutukta, bin kadar Ermeni gönüllü ile birlikte Osmanlı Devleti aleyhinde muharebe etmek için Rusya'ya gitmek üzere bulunduğunu söylemişti.¹¹ Bu çalışmalardan sonra Amerika'dan ilk gönüllüler, Balkanlar üzerinden 12 Mart 1915 tarihinde Kafkas cephesine gönderilmişlerdi. Bu ilk gönüllülerin başında Muşlu M. Panduht bulunmaktaydı. İkinci parti gönüllüler de yine aynı güzergâhtan 10 Mayıs 1915 tarihinde, üçüncü parti gönüllüler ise 21 Kasım 1915 tarihinde Kafkas Cephesine geldiler.¹²

Pastırmacıyan, Antranik, Dro, Panduht, Samson gibi meşhur komitacılar "Bağımsız Ermenistan"ın kurulması için oluşturulan Kafkasya'daki gönüllü birliklerin başına geçirildiler. Avrupa'dan toplanan Ermeni gönüllüleri Balkanlar üzerinden Rusya'ya geçerken Balkan ülkelerindeki Ermeniler de aynı propagandaya uyarak Rus ordusunda savaşmak için cepheye gittiler.

⁹ Doğan, *Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri*, s. 30

¹⁰ BOA. HR. SYS. 2141/3; *Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*, I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2002.

¹¹ BOA. HR. SYS. 2871/1, lef. 201.

¹² Doğan, *Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri*, s. 32.

II. Balkanlarda Ermeni Seferberliği

Ermeni Gönüllü hareketinde Balkan devletlerinin önemli bir yeri vardır. Özellikle bu devletlerin savaşa daha sonra girecek olmaları (Bulgaristan 12 Ekim 1915, Romanya 28 Ağustos 1916, Yunanistan 27 Haziran 1917) ve bu tarihlere kadar tarafsız bir durumda bulunmaları Rusya'nın ve Ermeni komitelerinin daha rahat hareket etmeleri sonucunu ortaya çıkarmıştır. Bu devletlerden Bulgaristan ve Romanya, Karadeniz sahilindeki ve Tuna boyundaki limanları sayesinde, Rusya ile Avrupa devletleri arasındaki bağlantıyı sağladığından gönüllülerin sevki için bir üs olmuşlar, savaş sırasında Yunanistan'dan daha çok ön plana çıkmışlardır. Büyük bir bölümü Osmanlı vatandaşı olan Ermeni gönüllülerinin Rus ordusuna katılmak üzere Bulgaristan ve Romanya üzerinden Rusya'ya geçişleri henüz Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na girmeden, 1914 yılının Eylül ayında başlamış ve savaş sonuna kadar devam etmiştir. Ermeni komitelerinin Balkanlarda savaştan önceki teşkilatları bu bölgede rahat hareket etmelerindeki ana faktörlerdendir. Savaş sırasında Ermeni komitelerinin faaliyetlerinin anlaşılabilmesi için bu coğrafyadaki Ermeni varlığını ve komite çalışmalarını gözden geçirmek faydalı olacaktır.

Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan'da XIX. yüzyılda Ermeni nüfusu şehirlere göre farklılık göstermekle beraber ortalama % 2-4 arasındadır ve bu bölgeye sonradan göç etmiş olan Osmanlı ve çok azda Rus Ermenilerinden oluşmaktadır. Bu Ermeniler daha çok ekonomik sebeplerle Balkan coğrafyasına göç etmişlerdir, siyasi göçler 1895 yılındaki olaylardan sonra artmıştır. Bölgede Ermenilerin örgütlü bir şekilde teşkilatlanmaları daha çok Hınçak ve Taşnak cemiyetlerinin kurulmasından sonra olmuştur. Hınçak komitesi kurulduğu ilk zamanlardan itibaren Balkanlar'da Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya'da da teşkilat kurmuş, oluşturulan 16 bölge teşkilatından üçü bu yarımadada yer almıştır. Sonraki süreçte Hınçaklar için Yunanistan'ın ve Bulgaristan'ın önemi daha da artmıştır. Özellikle Varna ve Atina, Ermeni komitelerinin Osmanlı Devleti'ne karşı gerçekleştirecekleri eylemlerde planlama ve hareket noktası olmuştur. Aynı şekilde Yunanistan'da Pire, Romanya'da Bükreş ve Bulgaristan'da Filibe ve Sofya şehirleri Ermeni komitelerinin önemli merkezlerdendir. Sırbistan'da başkent Belgrat da komitecilerin faaliyet gösterdiği şehirlerdendir. Kafkasya'daki merkez olan Tiflis şehri ile bu şehirler arasında devamlı bir haberleşme ve komiteci seyahatleri gerçekleştirilmiştir. Ermeni komiteleri bu devletlerin kendilerine sunduğu özgür çalışma

ortamı ve destek sayesinde Osmanlı Devleti'ne karşı faaliyetlerini rahatça sürdürmüşlerdir.¹³

Sunulan bu imkânlar sayesinde Ermeni komiteleri çok sayıda genel ve bölgesel kongrelerini Balkanlarda düzenlenmişlerdir. Bu çerçevede Sosyal Demokrat Hınçak Komitesi Yedinci Kongresini 17 Eylül 1913'te Köstence'de düzenlemiştir. Bu kongrede Osmanlı topraklarına daha yakın olması, diğer bazı koşullara sahip bulunması sebebiyle komite merkezinin Paris'ten Sofya'ya taşınmasına ve komitenin yayın organı olan Hınçak Gazetesi'nin bundan sonra Sofya'da yayınlanmasına karar verilmiştir. Ayrıca kongrede Bulgaristan, Romanya, Rusya, Kafkasya ve ABD'de bulunan tüm komite şubelerinin Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerin karşılaştıkları siyasal bunalımı da göz önüne alarak Ermenistan ve Osmanlı Ermenileri sorununa maddi ve manevi destek vermeye zorlanmaları kararlaştırılmıştır.¹⁴

Balkanlar'da faaliyet gösteren diğer bir Ermeni komitesi de Taşnaksütyun'dur. Taşnakların Batı Bürosu Batı Anadolu, Balkan Yarımadası, Amerika, Mısır, Rusya ve İran'la beraber bütün yabancı ülkeleri içine almıştır. Bu büro genel teşkilatlanma işleri dışında yayın ve propagandadan da sorumlu tutulmuştur.¹⁵ Taşnakların Balkan Yarımadası'ndan sorumlu merkezi Bulgaristan'ın Filibe şehrinde bulunmaktaydı. Bulgaristan batı bürosunun en faal bölgesiydi. Komitenin kararları ve gerçekleştirilecek eylemleri Avrupa'daki şube başkanlığına, sonra Varna Ermeni komitesine ve Varna'dan da Tiflis'e ulaştırılıyordu. Buradan da amale kıyafetiyle komitenin seyyar hafiyeleri Osmanlı sınırından geçerek Anadolu'daki Ermenilere ulaşmaktaydı. Ermeni komitecilerine kararlar ve yapılacak eylemler bildirilmekte her türlü silah, dergi ve gazeteleri bu yolla Osmanlı topraklarına sokulmaktaydı.¹⁶

Kendilerine "Bulgar Yolu" modelini örnek alan Ermeni komitecileri, amaçlarını tek başlarına gerçekleştiremeyeceklerini biliyorlardı. Taşnaklar ve Balkan Hıristiyanları arasında var olan samimi ilişkiler, Birinci Dünya Savaşı başında Osmanlı Devleti'ne karşı birlikte hareket etmeyi kolaylaştırmıştır. Balkan Savaşları sırasında Ermeni komiteleri, Osmanlı Devleti'ne karşı Bulgar Ordusu'nda savaşmak üzere bir bölük kurmuşlar ve Bulgar Ordusunda 3 tugay halinde oluşturulan Makedonya-Edirne

¹³ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara, 1974, birçok yerde.

¹⁴ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, Cilt IV, Ankara, 2006, s. 110-113; Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilaliyesi, s. 90.

¹⁵ Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 446-447.

¹⁶ Bülent Yıldırım, "Balkanlarda Ermeni Komiteleri", *Sevk ve İşkânın 100. Yılında Türk-Ermeni İlişkileri*, İBB Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2014, s. 105.

Gönüllüleri adı verilen 16 bin kişilik kuvvete katılmışlardı. Bölüğün lideri meşhur çete reisi Antranik'ti. Ermeni Birliği'nin görev yaptığı gönüllü Makedonya-Edirne düzensiz birlikleri, savaşta Müslümanlara karşı yaptıkları zulümlerle isimlerini duyurmuşlardı. Gönüllü birlikler ve seferberlik açısından Balkan Savaşları Ermeni komiteleri için Birinci Dünya Savaşının bir provası gibiydi.¹⁷

Ermeni komiteleri Romanya'da Tuna ve Karadeniz'de önemli liman şehirleri olan Köstence, Kalas, İbrail, Sünne, ve Yergöğü şehirlerinde ve başkent Bükreş'te teşkilatlanmışlardı. Daha Hınçak Cemiyeti kurulmadan önce Bükreş'te Ermeni komitacılarının faaliyete geçtikleri biliniyordu. Bükreş'te ilk Ermeni komitesi İstanbul Ermeni Patrikhanesi Ruhani Meclisi eski ikinci reisi Horen Bey tarafından verilen işaretle 28 Ekim 1886'da kurulmuştu. 1895 olayları sırasında Köstence'deki Ermeni komiteciler Anadolu'da karışıklık çıkarmak maksadıyla Rusya yolu ile Anadolu'ya geçmişlerdi.¹⁸ Romanya'daki komiteler Bulgaristan'daki şubeleriyle sıkı bir işbirliği ve iletişim halindeydiler. XIX. yüzyıl sonlarına doğru Romanya'nın sahil şehirleri Ermeni komitacıların yerleştiği ya da geçiş bölgesi olarak kullandıkları hareket üsleri haline gelmiştir. Bükreş komitacıların İstanbul ve diğer Osmanlı topraklarına silah sokmaya çalıştıkları bir saha olduğu gibi, propaganda faaliyetlerini destekleyecek önemli bir üs konumundaydı. Bükreş'te bu amaçla Taşnak komitesinin yayın organı olan İravunk Gazetesi çıkarılmaktaydı. Romanya'daki komitelerin çalışmaları, II. Meşrutiyet'in hemen öncesinden Birinci Dünya Savaşına uzanan süreçte, Anadolu'daki Ermenileri isyana teşvik ve silah tedarik etmek, en ücra köylere kadar üyelerini silahlandırmak, Osmanlı Devletinin durumu hakkında bilgi toplamak, ihtilalci milli marşlar, milli şiirler, milli piyesler ortaya çıkarmak ve yabancı ülkelerde faaliyet göstermek şeklinde devam etmiştir.¹⁹

Romanya'da Ermeni komitesinin faaliyetleri 1913 yılında kendisini çok açık bir şekilde göstermiş, burada "Ermeni İstiklâlî İhtilâl Fırkası" adıyla bir ihtilal fırkası kurulmuştu. Ermeniler, Osmanlı Devletinin savaşla meşgul olduğu sıralarda istiklal düşüncelerini kuvveden fiile çıkarmak için Romanya'daki uygun siyasi atmosferden de yararlanarak buradaki şubelerini çoğaltmaya, yardım toplamaya ve fedai kaydına başlamışlardı. Bu komitenin

¹⁷ Antranig Chalabian, *General Andranik and the Armenian Revolutionary Movement*, USA., 1988, s. 152.

¹⁸ Recep Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, Ankara, 2001, s. 96, 99.

¹⁹ Mithat Aydın, "Ermeni Komitacılığının Romanya Boyutu (1886-1916)", *Yeni Türkiye Ermeni Özel Sayısı*, c. III, sayı: 62, Yıl: 2014, ss. 1809-1821.

üyelerine silah dağıtmak konusunda çalışmakta olduğu haber alınınca Başşehbender tarafından hemen Köstence'ye üç saat mesafedeki Karaköy köyü yakınındaki taşocaklarında çalışan otuz Tercanlı Ermeni arasına bir Kürt amelesi konarak bunların düşünceleri anlaşılmıştı. Yapılan bu araştırmalar sonunda, Rusya'dan Anadolu'ya çok miktarda silah ve patlayıcı madde geçirilmekte ve isteyenlere ruhani memurları aracılığı ile silâh verilmekte olduğu ve hatta kendilerine kumanda etmek üzere ihtilal anında binbaşı rütbesini alacak birinin de içlerinde mevcut bulunduğu ortaya çıkmıştı. "Ermeni İstiklâli İhtilâl Fırkası"nın Romanya'da Kalas, Sünne, Fokşan, Pirlad, Yerköy ve Bükreş'te ve İstanbul'da üç mahalde ve İzmit'te şubeleri vardı.²⁰

Birinci Dünya Savaşı çıktığı sırada Ermeni komitelerinin Bulgaristan, Yunanistan ve Romanya'da siyasi teşkilatları tamamlanmış durumdaydı. Balkan devletleri Balkan Savaşları sırasında desteklerini gördükleri bu yapılara karşı oldukça müsamahakâr davranıyorlar, bu komitelerin Osmanlı Devleti aleyhine olan çalışmalarını destekliyorlardı. Savaş başladığında bu yapıları daha çok Ruslar yönlendireceklerdi.

II. I. Bulgaristan'da Ermeni Seferberliği

Birinci Dünya Savaşının başlaması üzerine harekete geçen Taşnak Cemiyeti merkez bürosu, en önemli üyelerinden Rusyalı Libaryet Nazaryan'ı, Osmanlı Devletine ve Orta Avrupa devletlerine karşı casusluk teşkilâtı kurmak üzere Sofya'ya gönderdi. Nazaryan aynı zamanda Taşnak Merkez Komitesi tarafından Balkan Yarımadası Komiteleri Birinci Başkanı olarak atandı. Nazaryan, Sofya'ya gelince Sofya Taşnak Yürütme Komitesini bir toplantıya davet etti ve bu toplantıda Ermeni çıkarlarını savunmak için Ermenice bir gazete yayınlamak, Türkiye'ye karşı propaganda yapmak ve Osmanlı Devletine ve Orta Avrupa devletlerine karşı casusluk teşkilâtı kurmak kararlarını aldırdı. Söz konusu Ermeni gazetesinin sermayesi, Sofyalı Gögas Minasyan tarafından karşılandı, gazeteye de Hayasdan ismi verildi. Nazaryan, harbin başlamasıyla kendini güvencede görmeyerek Bulgaristan'dan Romanya'ya iltica etti, burada da idare ettiği bir casusluk teşkilatı kurdu, her zaman Fransız ve Rus Elçilikleriyle temas halindeydi, Bükreş'te de Taşnak Yürütme Komitesinin birinci başkanıydı. O, tarafsız devletlere mensup kişiler aracılığıyla Osmanlı Devletinden haber almaya çalışıyordu, Fransız Elçiliğiyle daha sıkı temastaydı ve Osmanlı Devleti hakkında çok gizli bilgileri bu elçiye iletliyordu.²¹

²⁰ HR. SYS, 2767/74-1.

²¹ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, Cilt II, Ankara, 2005, s. 26.

Nazaryan gibi hemen her büyük Balkan şehrinde komitacılıkla meşgul olan Ermeniler vardı. Osmanlı Devleti'nin resmen harbe girmesinden sonra Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan'da, yapılan hazırlıklara paralel olarak Ermeni komite faaliyetleri de arttı. Bu hareketlilik üzerine Dahiliye Nazırı Talat Bey'den Hariciye Nezaretine gizli kayıtlı 21 Kasım 1914'te gönderilen bir yazı ile Romanya ve Bulgaristan'dan gönüllü sıfatıyla Rusya'ya gittikleri anlaşılan Osmanlı vatandaşı Rum ve Ermenilerin hüviyetlerinin araştırılarak belirlenmesi, bunların ve reislerinin isimlerinin gönderilmesi gerektiğinin şebkenderlere tebliği isteniyordu. Bu istek üzerine harekete geçen Hariciye Nezareti hemen ertesi gün Bulgaristan ve Romanya büyükelçilerinden durumun araştırılarak istenilen bilgilerin gönderilmesini istedi.²²

Balkanlarda bulunan Osmanlı diplomatları uzun zamandır Ermeni komitecilerini sıkı bir takip altında tutuyorlardı ve bu talimat üzerine çalışmalarını daha çok Rusya'nın gönüllü sevki işine yoğunlaştırdılar. Sofya Sefareti Maslahatgüzarı Mustafa Bey Hariciye Nezareti'ne gönderdiği cevabi telgrafta, Osmanlı tebaasından Bulgaristan'da oturan birçok Ermeni'nin Osmanlı hükümetine karşı savaşmak üzere Rus konsolosları tarafından Rusya'ya sevk edildiklerinin şebkenderler tarafından bildirildiğini, bağlı oldukları hükümetlerine karşı bu suretle haince harekette bulunan Osmanlı tebaası hakkında devlet kanunları ve nizamlarının şiddetle uygulanması gerektiğini, bunların isimlerini gösteren bir cetvelin düzenlenmesi konusunun Bulgaristan'daki şebkenderlere tebliğ edildiğini bildiriyordu.²³ Rusya'ya giden Ermeni komitecilerinin kimliklerinin belirlenmesi konusunda Bulgaristan'da yapılan ilk çalışmalardan pek sonuç alınamadı. Sofya Sefiri Ali Fethi Bey, 18 Aralık'ta Hariciye Nezaretine gönderdiği cevabi yazıda, "...Rusya'ya giden Ermeniler Bulgaristan tarafından kaydedilmemektedir ve bunların kayıtları da şebkenderlikte yoktur." diyordu.²⁴

Sadrazam Said Halim Paşa, gelen cevabi yazıları 23 Aralık 1914'te Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya ve Dahiliye Nazırı Talat Bey'e ilettiler.²⁵ Bu ilk teşebbüsler ve gelen bilgiler üzerine şebkenderliklerden ve sefaretlerden İstanbul'a bilgiler daha sık gelmeye başladı. Bu gelen bilgiler ışığında Bulgaristan ve Romanya'da Ermeni komitelerinin çalışmaları daha net bir şekilde ortaya çıktı. Bulgaristan ve Romanya üzerinden yüzlerce Ermeni'nin Ruslar tarafından oluşturulan Ermeni gönüllü alaylarına katılımı

²² HR. SYS. 2871/1, lef. 19-20.

²³ HR. SYS. 2871/1, lef. 25.

²⁴ HR. SYS. 2871/1, lef. 60.

²⁵ HR. SYS. 2871/1, Lef. 47-48.

sürerken, Bulgaristan'daki Ermeni komiteleri de bunların ihtiyaçlarının karşılanması için yoğun bir çaba içerisine girmişlerdi. Bu amaçla savaşın başlamasının hemen ardından Bulgaristan'da kurulan "Kadınlar Kızıl Haç Cemiyeti" savaşa katılan Ermeni gönüllüler ile isyan ve ihtilal sebebiyle firar eden Ermeni muhtaçların işlerini temin etmek görevini üstlenmişti.²⁶

Ayrıca Bulgaristan'ın Rusçuk şehrinde bulunan Osmanlı tebaasından altı yüzden fazla Ermeni'den çoğu 1914 yılı Ekim ayının son haftası zarfında Rusçuk Rus konsolosu tarafından peyderpey Rusya'ya sevk edilmişti. Bunların çete halinde Osmanlı Devleti'ne dahil olacakları Rusçuk şehbenderliğinden bildirilmişti.²⁷ Yaşları 20-30 arasında olan çoğu bekâr Osmanlı tabiiyetinden 346 kişinin ismi ve memleketleri 15 Aralık 1914'te Hınçak Cemiyeti Rusçuk Başkanı Arşak A. Bakahyan tarafından bir liste halinde Ruslara teslim edilerek, "bunlar Balkan savaşları sırasında Türk ordularından firar etmiş veya esir düşmüş kişilerdir, hepsi sadıktır ve hiçbir anarşist partiye üye olmamış ve olmamaktadırlar" deniliyordu.²⁸ Bulgaristan'ın muhtelif mahallerinden ellerinde kolektif pasavan olduğu halde 110 kadar Ermeni 1-8 Aralık tarihleri arasında Rusçuk'tan gönüllü olarak Rusya'ya hareket etmişlerdi. Bu sevkler sırasında Sırbistan'a sevk edilmek üzere "Rusya" isimli vapurla 140 Ermeni, "ancak memleketlerinin istiklalinin temini için canlarını fedaya amade olduklarını" beyan ile Sırbistan'a gitmekten vazgeçerek önemli kısmı vapurdan çıkmışlar ve geri kalanları iddialarında ısrar ettiklerinden Rusya'ya sevk edilmişlerdi.²⁹

Varna Ermeni komitesi savaş dolayısıyla emellerine ulaşacak zamanın gelmiş olduğu hülyasına kapılarak çok sıkı bir şekilde çalışmaya başlamıştı. Rusya'nın Varna Konsolos Yardımcısı Ragozin, Ermeni cemaat reisi olan Abraham Kalfa ve başpapaz Nerses Serkisyan aracılığı ile Rusya'ya gönüllü sevk ediyor, bunların ailelerine para dağıtıyordu.³⁰ Ragozin, 5 Aralık 1914'te Rusya'nın Sofya Büyükelçiliğine gönderdiği yazısında, çoğunluğu Anadolu'dan Türkiye tabiiyetinden olan, gönüllü olmak isteyen Ermenilerin hepsinin kabul edilip edilmeyeceğini, Rus demiryollarında bedava yolculuk edip edemeyeceklerini ve Rusya'da silah edinip edinmeyeceklerini soruyordu. Sofya Büyükelçisi Savinskiy

²⁶ *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri Meşrutiyetten Önce ve Sonra*, (Yayına haz. Mehmet Kanar), İstanbul 2001, s. 165.

²⁷ HR. SYS. 2871/1, lef. 1.

²⁸ Perinçek, "Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye Ermenilerinin...", s. 15.

²⁹ HR. SYS. 2871/1, lef. 41

³⁰ HR. SYS. 2871/1, lef. 13

Petrograd'a bu teli gizlice ileterek cevap bekliyordu.³¹ Ragozin, 1915 Ocak ayı sonunda Sofya'ya yaptığı müracaatta da, kilise başrahipliği tarafından önerilen Taşnak Ermenilerinin masrafları kendilerine ait olmak üzere gönüllü olarak Kafkasya'ya gitmek istediklerini bildiriyordu. Rus Dışişleri bu talepleri Kafkas Orduları Komutanlığına iletiyor ve talepler kabul ediliyordu.³²

Bulgaristan Sefiri Ali Fethi Bey'in girişimleri üzerine Bulgar Hükümeti anlaşmalara aykırı olarak kendi topraklarından Rus ordusu için sevk edilen Ermeni gönüllü sevkine müdahale etmek zorunda kalmıştı. Hükümetten verilen emir üzerine Rusçuk Polis Müdüriyetince Ermenilerin Rusya'ya gitmekten men olundukları ve hatta sergerdelerden Karabet Osekyan'ın Rusçuk'ta tevkif edildiği ve bilahare tahliye olunarak ikamet mahalli olan Varna'ya döndüğü şebenderliğin istihbaratından anlaşılmıştı.³³

Elinde Osmanlı pasaportu olduğu halde gönüllü olarak Rusya'ya giden Ermeniler hakkında Rusçuk şebenderliği bir liste hazırlamış, Varna Şebenderliğince de yapılan araştırmalar neticesinde gerek Varna'daki fesat cemiyetine mensup olan ve gerek Kafkasya'da kurulan çetelere katılmak üzere Rusya'ya gittikleri ortaya çıkan Ermenilerin isimlerini gösteren bir liste çıkarılmıştı. 1914 yılı Aralık ayı itibariyle Varna'da ikamet eden, haince hareketleri anlaşılan komite reislerinden bazı kişilerin isimleri şu şekildeydi: Kayseri ahalisinden Ermeni cemaati reisi Abraham Kalfa, İstanbul Kadıköy ahalisinden Artin Papazyan, İstanbul Hasköy'de Ermeni Mektebi Müdürü iken 1895 tarihinde Ermeni olayları esnasında mektepte bombalar ortaya çıkmasıyla firar ederek Varna'ya iltica eden ve bugün kurduğu okul olan Ermeni Etfal Mektebinin Müdürü Ciğerciyan, Varna Kilisesi Başrahibi Bulgar tebaasından Serkis Garabeytan, Varna'da dava vekili Bulgar tebaasından Muradof.³⁴ Bu isimler üzerinde yoğunlaşan Osmanlı yetkilileri bunların tutuklanmaları için teşebbüslerde bulunmuşlarsa da bundan bir netice alamamışlardır. Rusya'nın baskısı Bulgaristan'da Osmanlı Devleti'nden daha ağırdı.

Ermenilerin Balkanlarda gönüllü olarak teşkilatlanmalarında Rus diplomatlarının etkisi ve yönlendirmeleri oldukça önemliydi. Rusya'nın Sofya Büyükelçisi Savinskiy, Bükreş Büyükelçisi Poklevskiy ve Sırbistan Büyükelçisi Nicholas Genrikhovich Hartwig savaş boyunca yoğun bir çalışma içinde oldular. Sofya Elçisi Savinskiy 2 Ocak 1915'te Petrograd'a gönderdiği gizli telgrafta, ikisi Türkiye

³¹ Perinçek, "Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye Ermenilerinin...", s. 14.

³² A. g. e., s. 26.

³³ HR. SYS. 2871/1, lef. 60.

³⁴ HR. SYS. 2871/1, lef. 62.

Ermenisi, biri İran Ermenisi üç genç Ermeni doktorunun bugünlerde geldiklerini, Cenevre'deki tıp fakültesinden diplomaları olduğu halde Kafkasya'daki gönüllü birliklere doktor olarak alınmalarını talep ettiklerini, bunların kabulünün mümkün olup olmadığını bildirilmesini istiyordu.³⁵ Bir ay sonra Savinskiy'i ziyaret eden Roma ve Paris'te yayınlanan Pro Armenia Gazetesinin sahibi, Ermeni Komitesinin temsilcisi Varandyan, Kilikya'daki Ermenilere Türklere karşı savaşa katılma imkânı verilmesini, Türklere karşı savaşta pişmiş Amerika'da ve Anadolu'da bulunan Ermenilerin hizmete hazır olduklarını bildirdi. Bu düşüncelerini İngiliz ve Fransız elçilerine de ilettiler. Rus elçisinden Ermenilerin silahlandırılmasını, Amerika'da yaşayan Ermeni gönüllüleri için gemi gönderilmesini, Kıbrıs'a indirilecek 15.000 Ermeni için teçhizata ihtiyaç olacağını, Anadolu Ermenilerinin de onlara katılacağını ifade etti.³⁶

Bu teşebbüsler sonunda sadece Kıbrıs'taki Rus elçisine 1915 yılının Şubat ayına kadar, Hınçak Komitesinin tavsiyesine uyan 800-1000 kişi Türkiye'ye karşı savaşmak için Rusya'ya gönderilmek için başvurmuştu.³⁷ Rusya'nın Sırbistan Elçisi 8 Ağustos 1915'te Kafkas Orduları Karargâhına gönderdiği şifre telgrafta, 30 Ermeni'nin Rus ordularına yazılma talebiyle Niş'te bulunduğunu ve oldukça yoksulluk çektiklerini yazıyordu.³⁸

Bulgaristan'daki Ermeni komitelerinin faaliyetleri Osmanlı Devleti'nden buraya geçen bazı Ermeni dini ve siyasi liderleri tarafından da yönlendirilmiştir. Bu yönde çalışmalarda bulunmak üzere Edirne Ermeni Murahhası Toryan Efendi 1914 yılı Ekim'inde Sofya'ya gelmiş, Sofya Ermeni Murahhaslığı seçimlerini yönlendirmek için çalışmış, Bulgaristan'da Ermenilerle meskûn olan havaliyi dolaştığı sırada Ermenileri Osmanlı Devleti aleyhine harekete geçmek için teşvik etmiş, bunlara Rusya'ya gönüllü olarak gitmeleri için nasihatte bulunmuş ve bunun neticesinde birçok Ermeni gönüllü olarak Rusya'ya doğru harekete geçmişlerdir.³⁹

Bu bilgileri Sofya'dan İstanbul'a gönderen Ali Fethi Bey bir taraftan da Burgaz'daki Ermeni çalışmalarını takip ediyordu. Fethi Bey, 9 Ocak 1915'te Sadrazam ve Hariciye Nazırı Prens Said Halim Paşa'ya gönderdiği yazıda, Burgaz'dan Rusya'ya gönüllü giden

³⁵ Perinçek, "“Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye Ermenilerinin...”", s. 24.

³⁶ Perinçek, "“Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye Ermenilerinin...”", s. 27; Doğan, *Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri*, s. 33; Bülent Yıldırım, *Bulgaristan'daki Ermeni Komitelerinin Osmanlı Devleti Aleyhine Faaliyetleri (1890-1918)*, Ankara, 2014.

³⁷ Doğan, *Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri*, s. 33.

³⁸ Perinçek, s. 30.

³⁹ BOA. DH. EUM. 2. Şb, 3/30; *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, Belge No: 33.

Ermenilerin listesini gönderiyordu. Burgaz'dan giden Van'lı, Muş'lu, Sivas'lı on yedi Ermeni'ye⁴⁰ ilave olarak Varna'dan da 17-20 Ağustos 1915 tarihleri arasında on Ermeni gönüllü olarak Rusya'ya gitmek üzere hareket etmişti.⁴¹ Bundan ay bir sonra Osmanlı ordusundan firar ederek Bulgaristan'a gelen asker sınıfından Ermeniler Rusçuk üzerinden Romanya'ya gitmişlerdi. Bulgaristan'ın muhtelif kasabalarından gönüllü olarak gelen 250 Ermeni Rusçuk'tan Belgrad isimli Rus vapuruyla Odesa'ya gitmişlerdi.⁴² Aynı tarihlerde Ermeniler tarafından Rusçuk Ermeni Kilisesi'nde ayinden sonra Rus ordusu için gönüllü kaydına başlanıp yüz kişi kadar kaydedilmiş ve bunların Ermeni zenginleri tarafından verilecek yardım ve elbise ile Rusya'ya gönderecekleri anlaşılmıştır.⁴³

Bulgaristan'da en önemli komitacılık faaliyeti Antranik tarafından yürütülüyordu. Balkan Savaşları sırasında komitelerin Bulgar ordusuna yaptığı destekten dolayı bu şahsın çalışmaları Bulgar hükümeti tarafından destekleniyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Rus ordusunda onun için yeni makamlar hazırlandı. Varna'da yaşayan Antranik'in bu dönemdeki faaliyetleri Varna Şehbenderi tarafından takip edildi. Şehbender Selim Bey daha 1914 Ocak ayında Antranik'in Balkan savaşlarında yaptığı katliamlardan ve Türk düşmanlığından bahsederek, "Türklüğün amansız düşmanı olan bu kan dökücü Varna'da sütçülükle meşgulken Ermeni ve Bulgar gönüllülerinden tertip etmiş olduğu bir alay başıbozuk gönüllü ile (bunların sayısı yaklaşık 300 kişiydi) harbe iştirak ederek Edirne'nin düşmesinden sonra Bulgarların takdirine mazhar olacak şekilde İslâm ahali üzerinde mezâlim uygulamıştı. Bugün amaçlarına ulaşmak için gerek Varna'da gerek Ermenilerle meskûn Bulgaristan'ın diğer şehirlerinde teşekkül eden komiteler faaliyetten geri kalmayıp sadık olan Ermenileri tabi oldukları Osmanlı Hükümetinden nefret ettirecek hatta fesat mayasının Osmanlı ülkesinde yayılmasına alet olabilecek Ermeni asker esirlerinin düşüncelerini değiştirmişlerdir. Bir ay önce Muş'a dönmüş olan Şumnu Ermeni Papası Ohannes veled-i Keşiş oğlu Ohannes Türkiye'nin mağlubiyetinden dolayı mutluluğunu ifade etmekten geri durmamıştır."⁴⁴ diyordu.

Bu kadar kanlı eylemlerle tanınan ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar Bulgaristan'da Ermenileri Türk düşmanlığı konusunda yöneten

⁴⁰ HR. SYS. 2871/1, lef. 86.

⁴¹ HR. SYS. 2871/1, lef. 253, 255.

⁴² HR. SYS. 2871/1, lef. 261.

⁴³ HR. SYS, 2880/9-1.

⁴⁴ HR. SYS, 2879/3; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921)*, III, Ankara 2006, s. 116-117.

Antranik, savaşın çıkmasıyla birlikte Taşnakların Batı bürosu tarafından Tiflis'e gitmek üzere görevlendirilmiştir. Antranik 24 Ağustos 1914'te bir Rus gemisiyle önce Varna'dan Odessa'ya oradan da Tiflis'e geçmiştir. Varna Şehbenderi Selim Bey, 6 Eylül 1914'te Sofya Sefaretine gönderdiği yazısında, Antranik'in karışıklık çıkarmak ve Rusya ile harp çıktığında çeteler teşkil etmek maksadıyla Rusya Hükûmeti tarafından Kafkasya'ya sevk olunmak üzere Rusya'ya davet edildiğini, refakatinde birkaç seneden beri Varna Ermeni Kilisesi hizmetinde bulunan ve iş için şehbenderliğe ara sıra gelen ve fırsat düştükçe Osmanlı Devleti'ne karşı sadakatini ve bağlılığını sözlü olarak gösteren Matyos veled-i Agop Lobasyan adında bir kişinin de bulunduğunu ifade ediyordu.⁴⁵ Bulgaristan'dan Kafkasya'ya geçen geçen en meşhur komiteci şüphesiz ki Antranik olmuştur ve yaptıkları ile sadece Türkleri değil Ermenileri de mağdur ve perişan etmiştir.

Çanakkale muharebelerinin en yoğun döneminde gerek Bulgaristanlı ve gerek Türkiyeli firari Ermeniler, Bulgar kamuoyunun ve Bulgaristan kabinelerinin kendi haklarında göstermiş olduğu teveccüh ve himayeye güvenerek bu esnada her fırsattan istifade ile Bulgar basınında ve Bulgar kamuoyunda Osmanlı hükümeti ve Türkler aleyhine bir hiddet ve galeyan ortaya çıkarmaktan geri durmuyorlardı. Bu amacı gerçekleştirmek için 4 Ağustos 1914 günü Bulgaristan'ın muhtelif kasabalarında bütün Ermeniler dükkânlarını kapatarak güya Türk zulmüne kurban olan binlerce maktul Ermenilerin ruhu için kendi kiliselerinde dualar etmişler, nutuklar irat eylemişler, Bulgarca ve Fransızca beyannameler neşriyle gerek Bulgarları ve gerek insanlık âlemini Osmanlı Devleti aleyhine ayaklandırmaya çalışmışlardı. Ancak bu çalışmalara rağmen Bulgar matbuatında Osmanlı Devleti aleyhine şiddetli ve sürekli bir tepki doğmasını başaramamışlardı. Dedeağaç'ta Rus, Fransız ve İngiliz konsolosları Ermeni kilisesinde icra edilen ayinde hazır bulunmuşlar ve bazı Bulgarlar da bunlara öncü olmuşlarsa da Bulgar matbuatı ve Bulgar kamuoyu daha çok kendi geleceğiyle meşgul olduğundan Ermenilerin istediği sonuç ortaya çıkmamıştır.⁴⁶

Osmanlı Devleti'nin, Almanya'nın ve Avusturya'nın Bulgaristan'ı İttifak Devletleri safına çekmek için bu tarihlerde yoğun bir faaliyet içerisinde buldukları da bilinmektedir. Bulgaristan, bu teşebbüsler ve Çanakkale cephesinde Osmanlı birliklerinin elde ettiği başarılarından sonra İttifak Devletleri safında savaşa dahil oldu. Haliyle

⁴⁵ HR. SYS. 2879/1

⁴⁶ Sofya Sefiri Ali Fethi Bey'in 25 Ağustos 1915 tarihli Sadrazam ve Hariciye Nâzırı Saîd Halim Paşa'ya gönderdiği rapor BOA. HR. SYS, 2880/9-1.

bu ülkedeki Rus, Fransız ve İngiliz konsolosları ülkeyi terk etmek zorunda kaldılar. Bu tarihten itibaren Bulgaristan'daki Ermeni komitelerinin çalışmaları da desteksiz ve korumasız kaldı. Bulgaristan müttefiki Osmanlı Devleti'nin Ermeni komitecileri ile ilgili şikâyetlerini ve isteklerini yerine getirmek zorundaydı. Ancak Romanya ve Yunanistan için aynı şeyleri söylemek pek mümkün değildi.

II. II. Romanya'da Ermeni Seferberliği

Birinci Dünya savaşı sırasında Romanya'daki komite çalışmaları ve Rusya'ya gönüllü sevki ile ilgili araştırmalar Bükreş Büyükelçisi idaresinde Kalas, Köstence, İbrail ve Sünne'deki şebhenderler tarafından yapılmıştır. Bu çerçevede Kalas Şebhenderi Haydar Bey 14 Kasım 1914 tarihli raporunda, Rusya'ya giden ecnebinin pasaportsuz kabul edilmedikleri halde Osmanlı tebaasından olup şebhenderliğe kendilerini kaydettirmekten çekinen Ermenilere Balkan ülkelerindeki Rus konsolosları tarafından pasaport verilip Rusya'ya gitmeleri için yardım edilerek kolaylık gösterildiğini ve Kalas'ta bulunan Ermenilerden birçoğunun gönüllü sıfatıyla Rus ordusuna katıldıklarını belirtiyordu.⁴⁷ Daha Osmanlı Devletinin savaşa katılmasının ilk haftasında Kalas Ermenileri Rus cephesine koşmuşlardı. Aralık ayının yedisine kadar Rusya'nın Reni kasabasında toplanan ve sayıları 4031'e ulaşan, Osmanlı tebaasından olup Avrupa'nın farklı şehirlerinden gelen Ermeni gönüllüleri Kafkasya'ya sevk edilmişlerdi.⁴⁸

Haydar Bey'in de belirttiği gibi Rus, İngiliz ve Fransız konsoloslar, buldukları mevkilerde casusluk ve gönüllü toplanması hakkında komita reislerine talimatlar veriyorlardı.⁴⁹ Rusya'nın Bükreş Elçisi Poklevskiy, 25 Aralık 1914'te Petrograd'a gönderdiği gizli telgrafında, birçok Türkiye Ermenisinin askeri harekâtlara katılmak için Kafkasya'ya geçiş izni istediğini, bu konuda kendisine bir talimatname gönderilmesini istiyordu. Poklevskiy başka bir telgrafında da, bağlılıklarını Rusya'ya ifade eden, Kafkasya'daki birliklere girmek isteyen Türkiye Ermenilerinin listesini veriyordu. Bu listede Taşnaklardan 141, Hınçaklardan 47 kişinin ismi yer alıyordu.⁵⁰

Bükreş Sefiri Sefa Bey, Osmanlı tebaasından olup Rusya'ya gönüllü olarak giden Ermeni ve Rumların hüviyet ve isimlerinin tahkik edilerek gönderilmesini liman şehirleri olan Kalas ve İbrail

⁴⁷HR. SYS. 2871/1, lef. 7.

⁴⁸HR. SYS. 2871/1, lef. 35; DH. EUM. 2. Şb, 3/16.

⁴⁹Ermeni Komitelerinin Emelleri..., s.149.

⁵⁰Perinçek, "Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye Ermenilerinin...", s. 23, 25-26; Jamil Hasanlı, "Armenian Volunteers on the Caucasian front", s. 25.

şehbenderliklerine bildirdi.⁵¹ Kalas Şehbenderi Hasan Haydar Bey bu talebe verdiği cevapta, “Osmanlı tebaasından olup Rus ordusuna gönüllü olarak gitmekte olan Ermenilerin hüviyetlerinin elde edilebilmesi hakkında gelen emir üzerine her ne kadar tahkikat icra edilse de bunların isimlerini öğrenmek bir türlü kabil olamadı. Zira buradan çıkan ecnebilerin pasaportlarının kaydı mecburi olduğu halde Rus konsolosunun rıhtım polisini elde etmesinden dolayı bu Ermeniler her taraftan ellişer, altmışar buraya gelip hiçbir yere kaydedilmeden doğrudan doğruya Moskof vapurlarıyla Rusya’ya sevk edilmekte olduklarından bittabi hüviyetlerinin de tahkiki imkânsızdır. Bir de evvelisi akşam yine elli kişilik bir kafilе buradan Rusya’ya gittiği gibi İbrail’den de her gün otuz, kırk kişi gitmekte olduğu edilen tahkikattan anlaşılmıştır ve bunların en başlarının da İbrail’de olduğunu arz ederim.” diyordu.⁵²

Hariciye Nezaretine, Ermeni gönüllülerinin Rusya’ya seyahatleri ile ilgili en teferruatlı ilk bilgiler İbrail’den geldi. İbrail Şehbenderi Aris Fesciyan’ın Bükreş Sefaretine gönderdiği 13 Aralık 1914 tarihli cevabi yazısına göre, Rusya gönüllü eylemlerini yönlendirmekte ve desteklemekteydi, Osmanlı tebaasından bazı Ermeni hamalları gönüllü olarak Rusya’ya ve Rumlar Sırbistan yoluyla Yunanistan’a gitmekteydiler. Bunlara Kalas’taki Rus ve İbrail’deki Yunan konsolosları yardım etmekteydi. Yunanistan’a gidenler çoğunlukla Tekfurdağı, Kırkkilise ve Edirne ahalisinden olup Romanya’ya en son gelenler Rumlardan ibaretti, bunların şehbenderlikte kayıtları mevcut olmadığından hüviyet ve isimlerinin anlaşılması gayet zordu. Bu gibi Rumlardan şimdiye kadar takriben 85 kişi bu şekilde Selanik’e gitmişlerdi. Bunların rehber ve teşvikçileri uzun zamandan beri İbrail’de oturan, Romanya tabiiyetini almış olan Tekfurdağlı Kahveci Zafir ile Yunanlı Arabacı İstefo isimli şahıslardı. Rusya’ya gönüllü olarak giden Ermenilerin büyük kısmı Sivas, Bitlis ve Van vilayetleri ahalisinden ve amale güruhundandı. Bu hareketi tahrik ve teşvik eden sergerdeler Osmanlı tebaasından Kemah Kazası Pekiç köyü ahalisinden İbrail’de oturan kuru kahveci Kigork Ohannesyan, Asitaneli zade Köleyan, Suşehirli fırıncı Kirkor, Vanlı Aşçı Samuel Kaluyenç, Karahisarışarkili fırıncı Nişan, Muşlu hamalbaşı Muso, Bitlisli hamalbaşı Haço, Tatarbazarcıklı asker firarileri Levon ve Kigork biraderlerdi. Bunlar mektup ve telgraflarla Romanya’nın muhtelif beldelerinde çalışmakta olan cahil, amale Ermenileri kandırıp İbrail’e getirerek ve Kalas’taki Rus konsolosunun vermekte olduğu nakdi yardım ve tavsiyenameler sayesinde Reni

⁵¹ HR. SYS. 2871/1, lef. 29.

⁵² HR. SYS. 2871/1, lef. 52.

yoluyla Rusya'ya gönderilmekteydiler. Mahalli hükümet nezdinde defalarca icra edilen teşebbüslere rağmen buradan elliden fazla Ermeni gönüllüsünün Kalas'a gitmiş oldukları haber alınmış, bu konuda telefonla Kalas Başşehbenderliğine durum bildirilmişti. 1914 Kasımına kadar tahminen yüzden fazla Ermeni gönüllüsü İbrail'den Tuna yoluyla Rusya'ya gitmişti.⁵³

İbrail ve Kalas şehbenderlerinin bu raporlarını Hariciye Nezareti'ne bildiren Bükreş Sefiri Safa Bey, gönüllü sevki için Ermenileri teşvik eden sergerdelerin çalışmalarının önüne geçilmesi ve hatta sınır dışı edilmeleri için Romanya Emniyet Genel Müdürlüğü nezdinde teşebbüste bulundu. Müdüriyet bunların takip edileceğini, teşebbüslerine engel olunacağını, eğer devam ederlerse sınır dışı edileceklerini ya da cezalandırılacaklarını bildirilmişti.⁵⁴ Bu husustaki teşebbüsler sonunda önemli bilgiler elde edilmiş ve Romanya Hükümeti üzerindeki baskılar kısmen sonuç vermeye başlamıştı. Ekim-Kasım aylarında çok hareketli olan, gönüllü Ermenilerin Rusya'ya geçişlerinin tamamıyla tatil edildiği ve bu muhacereti teşvik için Romanya'nın diğer beldelerinden bu şehre gelen sergerdelerin geri döndükleri ve Rusya'nın Reni Limanı'na gitmek üzere Kalas'tan vapurlara binen Ermenilerin toplam miktarının 400'e ulaştığı, bunlardan 150'sinin İbrail'den gittikleri anlaşılıyordu. Sefirin diğer bir kaynaktan elde ettiği bilgiye göre, Bükreş'ten de çoğu Bulgar tebaasından olan 50 kadar Ermeni gönüllü olarak Rusya'ya gitmişti. Bu göçün vakit ve zamanıyla önünü almak ve yayılmasını sınırlandırmak için lazım gelenler nezdinde gerekli teşebbüslerde bulunulmuş, itibarlı Ermeniler tarafından da bu hususta Bükreş'teki Ermenilere gerekli nasihatler yapılmıştı.⁵⁵

Bükreş Sefirinin Ermenilerin sevkini durdurulduğu ile ilgili İstanbul'a gönderdiği bilgilere rağmen Ermenilerin Rusya'ya sevkleri devam etti. 24 Aralık 1914'te seksenden fazla Ermeni özel olarak kiraladıkları iki vagona binerek Kalas yoluyla Rusya'ya gitmişler ve bunları uğurlamak üzere Ermeni liderlerden Sarraf Kalıgıyan ve Saatçi Papazyan ile diğer bazı Ermeniler istasyona gelmişlerdi. Saatçi Papazyan Romanya tabiiyetini kabul eden Ermeni cemaatinin seçilmiş üyelerindendi.⁵⁶ 20 Ocak 1915'te yetmiş kadar Ermeni Rus ordusuna gönüllü sıfatıyla katılmak üzere Kalas'tan hareket etmişti ve bunlar arasında İstanbul'dan firar etmiş on beş kadar asker kaçağı Ermeni de vardı. Bunların yol masrafları ve buradaki borçlarına sarf

⁵³ HR. SYS. 2871/1, lef. 56.

⁵⁴ HR. SYS. 2871/1, lef. 54.

⁵⁵ Bükreş Sefiri Safa Bey'den Sadrazam ve Hariciye Nazırı Prens Said Halim Paşa'ya 21 Aralık 1914. HR. SYS. 2871/1, lef. 70.

⁵⁶ HR. SYS. 2871/1, lef. 72.

edilmek üzere Rusya'da bulunan Eçmiyazın Katagikosluğundan (Çanlı Kilisesinden) külliyetli miktarda para gönderilmişti.⁵⁷

Bükreş'teki Ermeni komitelerine Kafkasya'dan gelen mektuplarda, mümkün mertebe her türlü fedakârlığı yaparak, ticarî ortaklık kurulması ve birikmiş paralarının Eçmiyazın Ermeni Katagigosluğuna ulaştırılması isteniyordu.⁵⁸ Bu taleplerden iki hafta sonra 8 Şubat'ta Anadolu ahalisinden kırk kadar Ermeni Rusya'ya geçmek üzere Kalas'a gelmişlerdi.⁵⁹ 1915 Temmuzunun ikinci haftasında Bulgaristan ve Romanya'nın farklı şehirlerinden gelen iki yüz kadar Ermeni gönüllü Kalas'tan vapura binerek Rusya'nın Reni Limanı'na hareket etmişlerdi.⁶⁰ Bu sevk işlerinde en aktif çalışan cemiyetin Hınçaklar olduğu görülüyordu. Hınçak Cemiyeti Bükreş Şubesi 21 Temmuz 1915 tarihli beyannamesinde, "küçük milletlerin müstakil bir hayata mâlik ve nâil-i hürriyet olmaları" düsturunu bütün âleme ilan ediyor, bu çalışmaların bağımsız Ermenistan'ın kurulması için olduğunu açıklıyordu.⁶¹

Bükreş'ten gelen bu bilgiler Hariciye Nezareti tarafından bir yandan Harbiye Nezaretine diğer yandan Dahiliye Nezaretine iletiliyordu. Dahiliye Nazırı Talat Bey 4 Ocak 1915'te Hariciye Nezareti'ne gönderdiği yazıda şu hususlar üzerinde duruyordu: Köstence'de bulunan Osmanlı tebaasından bazı Ermeniler her gün kilisede toplanarak Rusya hükümeti lehinde tezahüratta bulunmaktadırlar. Alturyan, Marsilyan, Damadyan ve Noradonkyan adındaki şahıslar gönüllü müfrezeleri teşkiline çalışan, Ermenileri kandıran en ileri gelenlerdendirler. Bu durumun ve bilhassa isimleri bildirilen şahısların hüviyet ve sıfatlarıyla hangi tabiiyette olduklarının hemen araştırılması gerekmektedir.⁶²

Hükümetin bu uyarıları üzerine Köstence'de araştırmalar genişletildi ve Ermeni gönüllüleri ile ilgili daha teferruatlı bilgilere ulaşıldı. Bu bilgilerden en önemlisi gönüllü hareketinin finansmanı ile ilgiliydi. Ermeni gönüllüleri Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmak için Romanya ve Bulgaristan üzerinden Kafkasya'ya geçerlerken, Ermeni azınlığın bulunduğu bütün ülkelerde, gönüllü teşkilatı ile Ermenilerin firari ve muhtaçlarına dağıtılmak üzere yardımlar toplanıyordu. Özellikle Hınçak ve Taşnak komiteleri arasında bu yardımların toplanması ve harcanması konusunda büyük bir rekabet ve mücadele olmuş ve hatta bu cemiyetler birbirleri aleyhine ağır ithamlarda

⁵⁷ HR. SYS. 2871/1, lef. 78.

⁵⁸ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, Cilt II, Ankara, 2005, s. 27.

⁵⁹ HR. SYS. 2871/1, lef. 118.

⁶⁰ BOA. HR. SYS. 2879/45, lef 1.

⁶¹ *Ermeni Komitelerinin Emelleri...*, s.168.

⁶² HR. SYS. 2871/1, lef. 93.

bulunmuşlardır. Savaşın ilanından bir müddet sonra Romanya'da bulunan Ermeniler arasında hemen her tarafta yardım toplanmasına başlanmış ve Köstence'de bulunan Ermenilerin de bu yardıma iştirak etmekte oldukları haber alınmıştı. Bu yardımın ne maksatla toplanmakta olduğunu anlamak üzere Köstence Şehbenderi incelemeler yaptı. İaneden elde edilecek miktarın ya Rusya hükümetine harp yardımı olarak gönderilmesi veyahut Osmanlı ülkesinin bazı taraflarında bir ihtilal hareketi tertip ve tanzimine harcanması kararlaştırıldığı anlaşılmıştı. Bunun üzerine Köstence Şehbenderi çalışmaların birleştirilmesi için durumu 31 Ekim 1914 tarihli yazı ile Romanya Emniyet Genel Müdürlüğüne bildirilmişti. Daha sonra Osmanlı Hükümeti'nin harbe iştirakini müteakip iane toplanmasından ziyade Romanya'nın her tarafında gönüllü kaydına başlandığı ve daha önce toplandığı bahsedilen yardımın da gönüllülerin Rusya'ya sevki masrafına karşılık sayıldığı görülmüştür.⁶³

Toplanan yardımlarla Köstence'den gönüllü olarak gidenlerin Rusya'ya geçmek üzere Kalas veya Sünne taraflarına gittikleri görülmüştü. Rusya'dan Romanya'ya hatta Köstence'ye bazı komite üyeleri Ermenileri teşvik için gelmişlerdi. Köstence Şehbenderi, cahillikten, kandırılarak sevk olunan bir takım Osmanlı Devleti tebaası Ermeni vatandaşlarına cemaat ruhani reisi sıfatıyla vaaz ve nasihatte bulunulmasını Osmanlı tebaasından olan Köstence Ermeni Papazına münasip bir şekilde ifade etmiş, bu teşebbüslerin mümkün mertebe sonuçsuz kalmasına çalışmıştır.⁶⁴

Rusya'ya Ermeni gönüllülerin sevki için çalışmak ve Osmanlı Devleti aleyhine teşkilat yapmak için Köstence'de bir Rus teşkilâtı ortaya çıkmıştı. Bu komitenin başında Giresun Rus Yardımcı Konsolosu "Kolaro Nikola" isminde bir Rum vardı.⁶⁵ Ayrıca Saatçi Papazyan, Sarraf Kalfayan, Aram Ataryan Ermenileri gönüllü olmaya teşvik eden ve hatta gönüllü kabilelerini istasyonda cesaretlendirip uğurlayan kimselerdi. Bunlar aslen Osmanlı tebaasındansalar da Romanya'nın Dobruca bölgesine ait kanunlardan istifade ederek meşru olmayan bir şekilde Romanya tabiiyetine geçmişlerdi. Haklarında daha önce bilgi istenenlerden Marsilyan kardeşlerle Alturyanların ve Damadyanların nakden yardımda buldukları rivayet edilmekte ise de doğrudan doğruya bu işlerle ilgilendiklerine dair gerçek bir bilgi elde edilememişti. Ayrıca Köstence'de oturan ve şehbenderlikçe bilinen Ermeniler arasında Noradonkyan namında bir kimse bulunmadığı anlaşılmıştı. Ancak Rusya'dan gelenler

⁶³ HR. SYS. 2871/1, lef. 112

⁶⁴ HR. SYS. 2871/1, lef. 112

⁶⁵ BOA. DH. ŞFR. 52/28.

arasında ya da buradan geçenler arasında bu isimde birisinin bulunması muhtemeldi.⁶⁶ Köstence Şehbenderinin de ifade ettiği gibi isimleri verilen kişiler Birinci Dünya Savaşı sırasında uluslararası alanda Osmanlı Devleti aleyhine Avrupa'da en faal çalışan komitecilerdi. Mihran Damadyan ve Noradonkyan'ın faaliyetleri birçok belgede geçmektedir. Ancak Romanya'da çok kısa bir süre bulunarak burada teşkilat yapıp ayrılmışlardır.

İane toplamak üzere Rusya'dan Romanya'ya gelen Ermenilere daha sonra Avusturya'dan gelen bazı propagandacılar da katılmıştı. Bunlar Ermeni ameleler arasında yardım toplamaya başlamışlardı. Bu meyanda Nubar Kürkyan adında bir şahıs Viyana fahri şehbenderliğinden aldığı pasaportla Köstence'ye gelerek Ermeniler arasında propagandaya başlamıştı. Konsoloslar ve elçiler kendi aralarında yazılarak bu gibi şahıslara pasaport verilmemesini ya da bu tür izinlerden önce haberleşilmesini istiyorlardı. Köstence Başşehbenderi Nubar Kürkyan'ın pasaportuna el koymuştu.⁶⁷

Ermeni gönüllü sevkini önlemek için 1915 yılı Ocak ayı boyunca da Romanya Hükümeti nezdinde teşebbüslerde bulunmuş, Köstence şehbenderinin teşebbüsleri üzerine uzun bir müddet Köstence'ye propagandacı gelmemiş ancak burada yaşayan Ermeniler tarafından gönüllü kabilelerinin kayıt ve sevkine devam edilmiştir. Daha önce ismi verilen Ermenilerden başka aslen Osmanlı Ermenilerinden olan ve kırk seneden fazla bir zamandan beri Dobruca'da ikamet ederek Romanya tabiiyetine geçmiş itibarlı tüccarlardan Agop Tomasyan da son zamanlarda dikkat çeken bir şekilde propaganda yapmaya başlamış ve hatta Ermeniler arasında para dağıtmak gibi işlerle uğraşmıştı. Onun bu eylemleri, Ermenilerin gönüllü olarak Rusya'ya gönderilmeleri için önemli bir göreve getirildiği hissini vermiştir. Bunun çalışmalarıyla peyderpey gönüllü olarak kaydolun kimselerden Ocak ayının 26. günü 37 ve 28. günü de 56 Ermeni'den oluşan iki kabile Kalas ve Yaş üzerinden Rusya'ya gitmek için Köstence'den hareket etmişlerdi.⁶⁸ Köstence'den 8 Haziran 1915 günü yetmiş kadar Ermeni kilisede yapılan törenden sonra trenle Rusya'ya gönüllü olarak gönderilmişti ve 16 Haziran'da da 90 kişilik başka bir kabile daha yola çıkarılmıştı.⁶⁹ Daha önce isimleri yazılan teşvikçiler istasyonda yine hazır bulunmuşlardı.⁷⁰

⁶⁶ Köstence Şehbenderliğinden Sadrazam ve Hariciye Nazırı Prens Said Halim Paşa'ya 21 Ocak 1915 tarihli rapor. HR. SYS. 2871/1, lef. 113-114.

⁶⁷Köstence Başşehbenderinden Hariciye Nezaretine 29 Nisan 1915'te gönderilen rapor HR. SYS. 2871/1, lef. 191.

⁶⁸ HR. SYS. 2871/1, lef. 124-126.

⁶⁹ HR. SYS. 2871/1, lef. 159, 166.

⁷⁰ BOA. DH. EUM. 2. Şb, 68/38.

Köstence'de olduğu gibi Kalas'ta bulunan Ermeni papazı her vapura gidip Rus konsolosunun pasaport verdiği gönüllü Ermenileri cesaretlendirerek dua etmişti. Farklı bölgelerden gelen bu Ermeniler, merkez kabul ettikleri İbrail'de toplanarak buradaki komite aracılığı ile yol masrafları karşılandıktan sonra Rusya'nın Reni şehrine sevk edilmekteydiler. Bu giden Ermenilerin hepsi "yaza doğru görürsünüz, Türkiye'de neler çıkaracağız" gibi lisan kullanmakta ve bu şekilde adeta Anadolu'da bir ihtilal hazırlamakta olduklarını ima etmekteydiler.⁷¹

Bu bilgiler üzerine merkez kabul edildiği anlaşılan İbrail'de faaliyette bulunan komite hakkında araştırma yapılması Hariciye Nezareti tarafından bu şehir şebhenderliğine bildirildi.⁷² İbrail Şebhenderi Aris Fesciyan Efendi de Hariciye Nazırı Said Halim Paşa'ya 22 Şubat 1915'te gönderdiği telgrafla cevap verdi. Aris Fesciyan Efendi muhtelif tarihlerde Bükreş sefaretine gönderdiği arizalarla Anadolu ahalisinden Romanya ve Bulgaristan'da oturan bazı Ermenilerin gönüllü olarak Kalas ve Reni üzerinden Rusya ordusuna katıldıklarını bildirmişti. Bu konuda yapılan araştırma neticesinde gidenlerin çoğunun amale güruhundan cahil ve kandırılmış kişilerden ibaret olduğu ve bunları gönüllü olarak Rus ordusuna katılmaya Taşnaksütyun Cemiyetinin Balkan Şubesi'nin teşvik ettiği anlaşılmıştı. 1915 yılı Şubat ortalarına kadar İbrail'den gidenler 300 kişiye ulaşmıştı. Şubat ortalarında İbrail'de fırıncılık yapmakta olan Suşehri kazası ahalisinden Kirkor ile Hayruş oğlu Nişan'ın işfallerine kapılan 50 kişi Rusya'ya gönüllü gitmişti.⁷³ Altmış kadar Osmanlı Ermenisi 21 Nisan 1915'te İbrail'den gönüllü olarak Rusya'ya gitmişlerdi.⁷⁴ Yine Osmanlı tebaasından, Van ve Bitlis vilâyeti ahalisinden olup İbrail'de bulunan Ermenilerden otuza yakın Ermeni Rusya'ya gitmek üzere İbrail'den hareket etmişler ve bunların öteden beri Kalas'ta bulunan Rus konsolosu tarafından sevk edilerek gönderildiği haber alınmıştı.⁷⁵

1915 yılı Haziran ayından itibaren Ruslar İbrail, Kalas ve Sünne limanlarında bulunan büyük vapurları satın almaya çalışıyorlardı, böylece Karadeniz'de askeri kuvvet hazırlamak istiyorlardı. Bu meyanda Preveze adındaki Yunan Vapuru Rusya Hükümeti tarafından satın alınmış ve İbrail'den Reni'ye gelmişti.

⁷¹ Kalas Başşebhenderinden 3 Şubat 915'te Sadrazam ve Hariciye Nazırına HR. SYS. 2871/1, lef. 133.

⁷² HR. SYS. 2871/1, lef. 131.

⁷³ HR. SYS. 2871/1, lef. 143.

⁷⁴ HR. SYS. 2879/19; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921)*, III, Ankara, 2006, s. 131.

⁷⁵ HR. SYS. 2882/31.

Oradan yükünü aldıktan sonra Karadeniz’de Rus limanlarından birine gidecekti. Yüz Ermeni gönüllüsü Bükreş ve Fukşani’den gelip Rusya’ya gitmek üzere Temmuzun yedisinde bu vapura bineceklerdi.⁷⁶ Haziran’ın ikinci haftasında farklı şehirlerden gelmiş olan yetmiş beş Ermeni gönüllüsü İbrail’den Rusya’ya gitmişti. Haziran’ın 14’ünde dahilden gelmiş olan 65 kişiden oluşan yeni bir Ermeni gönüllü kafilesi Kalas yoluyla Rusya’ya gitmişti.⁷⁷

Romanya’da Ermeni gönüllülerinin toplanmaları ve Rusya’nın savaştaki durumu ile ilgili propaganda araçlarından birisi de gazetelerdi. Gazetelerin bir kısmı Ermenilerin kendi yayınladıkları bir kısmı da Romenlerin gazeteleriydi. Ermeni komitacılar Bükreş’te yayımladıkları “La Romani” ve “Journal de Balkan” gibi gazetelerde, Ermenileri masum, Osmanlı’yı katil, cani göstermekle aslında Romanya’da Ermenileri harekete getirecek psikolojik ortamı da hazırlamaktaydılar. Bükreş sefaret, Rus ordularının Osmanlı topraklarını işgale başlayıp kendilerine katılan Ermenilerle İslam ahalisini katlettiklerine dair haberleri yayınlap Osmanlı aleyhtarı yayınları tekzip etmek için bazı girişimlerde bulunmuşsa da bundan bir sonuç alamamıştır. Çünkü adı geçen gazeteler, tekzip için sefaretin hazırladığı beyanati daha baştan reddetmişlerdir. Bu nedenle, Ermeni sorunu konusunda tek taraflı bilgi edinen Batılı devletler ve kamuoyu, sorunun çözümünde Türk aleyhtarı ön yargı ile Osmanlı Devleti’ni suçlu görmekteydi.⁷⁸ Romanya’nın en ileri gelen Rusya taraftarı gazetelerinden Bükreş’te yayınlanan Adeverul’un 4 Haziran 1915 ve Diminatza’nın 5 Haziran 1915 nüshalarında Rusya’ya giden Ermeni gönüllüleriyle ilgili dikkat çekici iki yazı yayınlanmıştı. Yazıların başlıkları “Ermenilerin Katli” ve “Ermeni Gönüllülerinin Zaferi” şeklindeydi. Bu yazılarda, Romanya’da Ermeni gönüllü sevki için çalışanların başarılarından söz ediliyor, Van vilayetinin Ruslar tarafından zapt edildiği ve yakında Ermenilere devredileceği, bu yüzden jandarma vesaire hizmetinde istihdam olunmak üzere Ermeni gönüllülerinin buraya gönderileceği, bir müddet sonra da Ermeni ileri gelenlerinden oluşan memur heyetlerinin idari işleri ele alacağı, bu yüzden gönüllü olarak hemen yola çıkılması gerektiği yazılarak Ermenilerin Rus ordusuna katılmaları isteniyordu.⁷⁹ 24 Haziran 1915 tarihli yarı resmi Independans Roman Gazetesinde de Bükreş’ten Rusya’ya elli Ermeni’nin daha gönüllü olarak gittiği ve bunların Ermeni kolonisi

⁷⁶ HR. SYS. 2871/1, lef. 209.

⁷⁷ Başkumandan Vekâletine ve Dahiliye Nezaretine Sadarettin 17 Haziran 1915, HR. SYS. 2871/1, lef. 147-148.

⁷⁸ Mithat Aydın, “Ermeni Komitacılığının Romanya Boyutu”, s. 1818.

⁷⁹ HR. SYS. 2871/1, lef. 174-187.

tarafından uğurlandığı yazılıyordu.⁸⁰ Tiflis'ten Köstence'ye gelen Çarmak Agop ve Armenak Agop adında iki Ermeni, Osmanlı taraftarı Ermeni ve Rumlardan bazılarıyla ve özellikle "Dimniyaztza" gazetesi muhabiri "Sivilyan" adındaki Ermeni ile daima temasta bulunarak bu gazeteye de Osmanlı Devleti aleyhine bazı makaleler yazdırmakta ve bir taraftan propagandaya diğer taraftan da yardım toplamaya devam etmekteydiler.⁸¹

Çarmak Agop ve Armenak Agop Köstence'de bazı toplantılar yaparak, Ermenilerin Osmanlı memurlarından gördükleri mezalimden bahsedip bazı uydurma fotoğraflar göstererek hazır bulunanları Osmanlı hükümeti aleyhine teşvik etmişlerdi. Bu teşvikler sırasında yaptıkları konuşmalarda Agop kardeşler, "Bugün silah elde olarak Ermenilerin kurtuluşu için gerek Rus hududunda ve gerekse Osmanlı toprağında çarpışan 200.000 Ermeni'nin malen ve bedenen yardımlarına yetişmek her Ermeni'nin üzerine düşen vazifelerdendir" demişlerdi. Bunların Kafkasya Ermeni mültecileri menfaatine olmak üzere Köstence Şehrine ait gazinoda bir konser tertibi teşebbüsünde buldukları haber alınmış ve Köstence Şehbenderi'nin teşebbüsleriyle bunun önüne geçilmişti. Ermeniler Rumların gazinosunda bu programı yapmaya mecbur olmuşlar ve ancak yüz kişi toplayabilmişlerdi. Bununla beraber bunların Ermeni itibarlıları tarafından nakden desteklenmekte oldukları anlaşılmıştı. Bu kişiler kendilerine artist süsü vermekle beraber daha çok ihtilalcilerdi. Köstence Şehbenderi mahalli polislerin de dikkatini çekerek bunları takip altında almıştır.⁸²

1915 yılı Temmuz ayı ortalarında Bulgaristan'dan ve Romanya dahilinden gelen iki yüz kadar Ermeni gönüllüsü Kalas'tan vapura binerek Rusya'nın Reni Limanı'na doğru hareket etmişlerdi.⁸³ Aynı tarihlerde yirmi kadar Ermeni Bükreş'ten hareket etmişler, Kalas'ta bulunan bir manifatura tüccarına müracaat ederek elbise ve diğer levazımlarını ve kişi başına yüz frank parayı almışlardı. Bükreş Şehbenderliğini idareye memur Kemal Atıf Bey bu konuda araştırma yapmak üzere görevlendirilmişti.⁸⁴ Kemal Atıf Bey Kalas'a kadar giderek araştırma yapmış ve önemli bilgiler elde etmişti. Buna göre, Kalas'ta Osmanlı tebaasından mahalli Ermeni cemaati başkanlığını yapan Kehpeyan Efendi adında bir manifatura taciri mevcut olup orada bulunan Müslüman tacirleri özellikle kereste tüccarından Kösezadeler kendisinin iyi bir adam olmadığını söylüyorlarsa da

⁸⁰ HR. SYS. 2871/1, lef. 197.

⁸¹ HR. SYS. 2871/1, lef. 232.

⁸² HR. SYS. 2871/1, lef. 226-227.

⁸³ HR. SYS, 2879/45-3.

⁸⁴ HR. SYS. 2871/1, lef. 213-214, 218.

Başşehbender Haydar Bey Avusturya ve Almanya konsoloslarının ifadelerine atfen bu adamın ihtilal işleriyle meşgul olmadığını beyan etmişti.⁸⁵

Kemal Atif Bey'in Kalas'ta bulunduğu sırada 16 Ermeni gönüllüden oluşan bir kafile daha Kalas üzerinden Rusya'ya hareket etti, bunları eskiden olduğu gibi istasyonda Ermeni cemaati yolcu etmişti. Bu defa bazı Ermeni kadınları da hazır bulunarak içlerinden biri: "Bugün yolcu ettiğiniz adamlar ölüme gidiyorlar. Biliyoruz, ölsünler, zararı yoktur. Lakin Türklerin haklarından gelsinler, her Ermeni kadını altı çocuk yapar. Onların yerlerini doldurmak mümkün olur" demişti.⁸⁶ 19 Temmuz 1915 akşamı Köstence Ermeni kilisesinde bir toplantı yapılmış ve 20 Temmuz akşamında 30 Ermeni gönüllüsü Rusya'ya gitmek üzere Kalas yoluyla hareket etmişlerdir. Kafile yine istasyonda Ermeni cemaati liderlerinden bazıları tarafından uğurlanmıştır.⁸⁷

Bükreş'ten Rusya ordusuna hizmet etmek için giden her Ermeni gönüllüsüne aylık 50 frank verilmekteydi, bunların yol masrafları ise Rusya hesabına çalışan Adeverul Gazetesi yönetimi tarafından karşılanmaktaydı. Bu Ermeni gönüllüleri Van taraflarındaki Rus hududuna sevk edilmişlerdi. Rus ordusunun Van'ı tahliye ederek teşkilatını başlarında Aram adında bir şahıs bulunan Ermenilere verdikleri Bükreş basınında yer almıştı. Bükreş Ermeni cemiyeti 15 Temmuz'da vermiş olduğu oyunun gelirlerinin Ermeni hayır müesseselerine ait olduğu ilan etmişse de bu paraların diğer maksatlara ayrılması muhtemeldi.⁸⁸

Romanya'da Ermenilerin gönüllü olarak İtilaf Devletleri ordularına katılmaları konusunda en yoğun çalışan kimseler bir taraftan da bu devletler adına casusluk faaliyeti yürütüyorlardı. Bu kişilerden olan sanatçı ve besteci Hekim Cerman, Ruslara casusluk yapmakla suçlanarak Sofya'dan uzaklaştırıldığından 14 Aralık 1915 tarihinde Bükreş'e gelmişti. Burada Rusya Büyükelçiliği adına casusluk etmekteydi. Bükreş'te Ermenilerden meydana gelen Rus casus komitesi kâtibiydi. Her zaman Rus Konsolosluğu ve Askerî Ataşesi ile görüşmekteydi. Ermeni Taşnak Cemiyeti üyeleri hemen her gün söz konusu kişinin evinde toplanarak, Osmanlı Devleti aleyhine kararlar almaktaydılar. Hekim Cerman'ın Rus ve Fransız elçileriyle ilişkileri gayet iyiydi, Rusya'ya giden Ermeni gönüllülerinin pasaportlarını da düzenlemekteydi. Cerman'ın yardımcısı Agop

⁸⁵HR. SYS. 2871/1, lef. 224.

⁸⁶HR. SYS. 2871/1, lef. 231- 232.

⁸⁷HR. SYS. 2871/1, lef. 241.

⁸⁸ Bükreş Sefiri Sefa Bey'den 20 Temmuz 1915 tarihli Hariciye Nezareti'ne gönderilen rapor HR. SYS. 2871/1, lef. 245-249.

Küçükyan, Ermeni Taşnak Cemiyeti kâtibiydi, Ermenilerin oluşturduğu Rus casus cemiyetinin kuryesiydi. Her zaman, Bulgaristan'daki merkezî hükûmetleri ve müttefikleri hakkında gelen bilgileri almak üzere Pazarcık'a gitmekteydi.⁸⁹ Rus ve Fransız elçileri bu kişiler aracılığı ile gönüllü işini organize ediyorlardı.

Romanya şehirleri arasında Ermeni gönüllü hareketi için öne çıkan şehirlerden birisi de Sünne (Sulina)'ydi.⁹⁰ Sünne Tuna Nehrinin Karadeniz'e döküldüğü noktada yer alması sebebiyle yarımadanın denize açılan kapısı durumundaydı. Bu şehir ve çevresindeki Ermeni komitacılık faaliyetleri şehbender vekili Nesib Bey tarafından toplanmış ve Bükreş'e bildirilmiştir. Sünne Şehbender Vekili gerekli vasıtaların yokluğuna ve sıkıntısına rağmen Ermeni gönüllüleri ve Rusya'nın bölgedeki faaliyetleri hakkında araştırmalar yapıyordu. Savaştan önce Sünne'de, kısmen Osmanlı uyruğundan, kısmen de Rusya ve diğer ülke uyruklarından olmak üzere işçi ve amele takımından beş-altı yüzden fazla Ermeni bulunmaktaydı. Savaşın başlamasının ardından bunlardan birçoğu yani Rusya uyruğundan olanlar askerlik görevlerini yapmak için, Osmanlı uyruğundan bulunanlar ise Ermeni komiteleriyle Rus konsolos memurları ve Rus propagandacılarının teşvikleri ve yardımları ile gönüllü olarak Kafkasya'daki savaşa gönderilmişlerdi. Bu maksatla Romanya'daki Ermeni komiteleri tarafından gönderilen özel memurlar ve "Dolabyan" isminde biri buradaki Ermeniler arasında birtakım karışıklıklar çıkararak kışkırtmalarda bulunmuş ve nakdi yardım toplamıştı. Daha sonra Rus ordusunun Van civarında bazı başarılar sağladığı haberleri üzerine, geri kalan Ermenilerden bir kısmı daha beşer onar Rusya'ya gitmişlerdi. Bunlardan bir miktarı da doğal olarak işsizlikten oraya buraya dağılmışlardı. 1915 Temmuz'unda Sünne'de çoğu Romanya uyruğundan olmak üzere mevcut bulunan bütün Ermenilerin miktarı yüz kişi kadardı. Bunların da çoğunluğu yaşı geçmiş ve güçsüzler takımından olup kahveci, berber, ayak esnafı ve işçi takımındandı. Aralarında esasen belli başlı tüccar veya esnaf yoktu. Seferberliğin ilânı üzerine Sünne'de bulunan ve askerlik yapmakla yükümlü olan hiçbir Ermeni çağrıya uymadığı gibi, bedeli olan parayı da vermemişti. Savaşın ilk zamanlarında, Ermeni

⁸⁹ Bükreş Büyükelçiliği Askerî Ataşeliği'nden İstanbul'da Genel Karargâh İstihbarat Şubesi Müdürlüğüne 24 Haziran 1916'da gönderilen rapor. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, Cilt II, Ankara, 2005, s. 21-22.)

⁹⁰ Bükreş Sefareti'ne Sünne'den gelen ve Rus ordusuna gönüllü olarak katılmak için Rus konsolosluğuna müracaat eden Ermenilerin isimlerini gösteren cetvelde Taşnakların yoğun bir şekilde çalıştıkları ifade ediliyordu. Faal olarak çalışan Ermeni liderlerinden 1 Ekim-10 Kasım 1914'te kayıtlı isimler şunlardı: Kirkor Artin, Ovdadis Minas, Ossep Nazar, Bedros Kivork, Vartan Karabet, Haçig Sali, Haçig Artin, Ovedis Ohannes. (HR. SYS. 2871/1, lef. 104.)

komitelerinin faaliyeti ve Rus memurlarının yardım ve gayretiyle Ermenilerin Sünne'den çok sayıda silâh ve ateşli maddeler geçirdikleri de haber alınmıştı. Sünne'deki Ermeniler arasında meydana gelmiş ve gelmekte olan kışkırtmalarda Uluslararası Tuna Komisyonunun, Sünne Liman Başkanlığı Başkâtibi ve Osmanlı uyuğundan Tekirdağlı Hristofor Vartanisyen Efendinin parmağı bulunduğu kesinlikle ortaya çıkmıştı.⁹¹

Başka mahallerde olduğu gibi Sünne'deki Ermeniler de Ermeni milletinin güya Türklere gördükleri zulüm ve tazyikten dolayı matem alameti olarak bir gün mağaza ve dükkânlarını kapatmış ve millettaşlarının kurtuluş ve selâmeti için kilisede özel bir ayin yapmışlardır. Bu ayinde Rus Konsolos Vekili Pozanoff ve Yunan Yardımcı Konsolosu Megapanos da bulunmuşlardı. Ermeniler tarafından Enver Paşa'ya karşı bir suikast tertip edilmekte olduğu buradaki Ermeni komitecileri arasında söylenilmekteydi. Bundan başka Ermeni komitelerinin İstanbul'da lağım ve dinamit gibi harp vasıtalarına müracaat ederek bazı eylemlerde bulunacakları haber alınmıştı. Sünne'deki Ermeniler çoğunlukla Osmanlı Devleti aleyhinde gayet asabî ve düşmanca bir tavır içindeydiler.⁹²

Bu tavrın doğmasında propaganda çalışmalarının büyük önemi vardı. Rus Ordusu'yla birlikte Van ve Bitlis havalisine kadar gitmiş olan Ermenilerden bazıları geri dönerek Balkan şehirlerinde propaganda yapıyorlardı. 1916 Ocak ayında Sünne'ye gelmiş olan Rusyalı münevver bir Ermeni burada yaptığı konuşmada İngiltere, Fransa ve Rusya'nın İstanbul'da büyük bir karışıklık ve ihtilal çıkarma hazırlığında olduğunu ve bu uğurda Ermeni, Rum ve Müslümanlar arasında çok teşkilatlı çalıştıklarını anlatıyordu. Romanya'da asıl Ermeni nüfuzluları Bükreş'te toplanmakta ve alınan kararlar hakkında Sünne'deki Ermenilere malumat vermek ve propaganda yapmak üzere bazı defalar Bükreş'ten bir Ermeni Sünne'ye de gelmekteydi. Fakat sonradan Rusya'nın Doğu Anadolu'daki işgallerinden sonra Rus matbuatının Ermenistan ve Ermeniler hakkındaki olumsuz yayınları Sünne'deki Ermenileri çok üzmüş artık bütün ümitlerini Fransa ve İngiltere'ye çevirmişlerdi. Sünne'de Osmanlı Devleti'ne karşı en çok düşmanlık gösteren ve bu

⁹¹ Sünne'de komitecilikle meşgul olan ve Ermeni fesatçıları için para yardımı toplayan şahıslar şunlardı: Kahveci Bitlisli Avedis Artin, Kahveci Kığılı Karabet Bogos, Berber Kığılı Evdasim Artin, Kurukahveci Erzincanlı İstefan Kiragos, Kahveci Bitlisli Muşah Markar, Kahveci Bitlisli Şekerd Markar, Kurukahveci Bogos Asadoryan. (HR SYS, 2879/45-3).

⁹² HR. SYS, 2880/20-2. Enver Paşa bu eylemlerde bulunacak kişilerin İstanbul bağlantısının ortaya çıkarılmasını istiyordu. (HR. SYS, 2880/20-4).

hususta büyük bir gayret sarf eden kişi eski şebender vekili Mıgırdıç'ın oğlu Leon'du.⁹³

İstanbul'da oturan Banker Martin Agobyan, Nerkararyan, Mühendis Komikyan ve Robert Koleji öğretmenlerinden ve Amerika gazeteleri muhabirlerinden Agobyan isimlerindeki Ermeniler 26 Nisan 1916'da Bükreş'ten Sünne'ye gelerek Osmanlı tebaasından Vartanisyen isimli Ermeni'nin evinde misafir olmuşlardı. Bunların gelişinden bir gün sonra da Sünne'de bulunan bütün Ermeniler, Ermeni Kilisesinde toplanarak Osmanlı Devleti aleyhinde hararetli nutuklar edilmiş ve bütün Ermenilerin vakit geçirmeden Rus Ordusuna gönüllü kaydedilmek üzere Rusya'ya hareket etmeleri gerektiği tavsiye edilmiştir. Bu kişiler daha önce Anadolu'da Ruslar tarafından işgal edilen arazide Müslümanların katledip edilmemesi hakkında bir karar vermek amacıyla Bükreş'te toplanmışlardı. Bunlardan "Miraryan" ile "Nerkararyan" Müslümanların katledilmesi gerektiğini beyan etmişlerdi. Sünne'deki Rus Yardımcı Konsolosu bunlara bir ziyafet vermiş ve burada buldukları müddetçe kendileriyle daima temasta bulunmuştur. Bu kişiler 28 Nisan'da aynı maksatla yani Ermenileri Rus Ordusuna gönüllü kaydedilmeye teşvik için Kalas ve İbrail yoluyla Köstence'ye gitmek üzere Sünne'den hareket etmişlerdi.⁹⁴

Sünne, Bükreş, Köstence, Kalas ve İbrail'de bu şekilde örgütlenmiş olan Ermeniler, 1916 yılında da Rusya'ya gitmek için gönüllü hareketini sürdürdüler. Rusya'ya Ermenilerin gönüllü olarak gidişleri Bolşevik ihtilalinden sonra daha rahat oldu. Kafkasya'daki düzensiz Ermeni çetelerine katılmak isteyen Ermeniler için yeni bir dönem başlamıştı. Bölgedeki boşluğun doldurulması için daha çok askeri personele ihtiyaç vardı.

Sonuç

İtilaf Devletlerinin özellikle Rusya'nın ve Ermeni komitelerinin çalışmaları neticesinde Kafkas cephesine gönderilen Ermeni gönüllüleri Rus ordusu içinde birlikler halinde Andranik, Dro, Hamazasp, Samson ve Keri tarafından yönetildi. Her biri 700 kişiden oluşan altı Ermeni bölüğü Kafkas Sınır Komutanlığının idaresinde, I. Kafkas Kolordusu içinde oluşturuldu. Bu gönüllü birlikleri dışında Rus ordusunun farklı birlikleri içinde lojistikte görevli Ermeniler de vardı. Savaşın ilk ayında Rusya Türkiye Ermenilerini ayaklandırmak ve ordularından firar ettirmek için 242.900 ruble harcadı. 1914 yılı sonundan 1915 yılı Şubatına kadar, Ermeni gönüllü birlikleri için Rusya 520.000 ruble harcadı. Piskopos tarafından kutsanmış olan iki

⁹³ HR. SYS, 2882/18; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921)*, III, Ankara 2006, s. 145-149.

⁹⁴ HR. SYS, 2883/9-1.

Ermeni cemiyeti Taşnaksütyun ve Hınçak Tiflis'te Milli Büro kurarak sınır dışından gelen gönüllü birliklerini kurup organize ettiler. Bunların taşıdığı bayrak üzerinde "Ermeni Milleti Kendini Korumaz. Birimiz Hepimiz, Hepimiz Birimiz İçin. Çok Yaşa Özgürlük" ifadeleri yer alıyordu. Ermeni Sosyalist Partisinin yayınladığı La Libre Parole Gazetesi "130.000 Ermeninin Kafkas sınırında Rus ordusu için savaştığını yazıyordu. Bu açıkça abartılı bir rakamdı. General Bolkhovitinov'un raporuna göre, altı bölükte savaşan gönüllüler 5-6 bin civarındaydı. Generale göre, 1915 sonlarında birliklerdeki sayı azalmıştı. 485 gönüllü ölmüş, 1.260'ı yaralanmış ya da firar etmişti.⁹⁵ Gazeteci Gabriyel Lazyan, 1915 yılının Şubat ayına kadar gönüllü birlikleri organize etmekle görevli organ tarafından 4.500 kişinin bu birliklere gönderildiğini ifade etmektedir. Rus Komutanlığının resmî verilerine göre, Birinci Dünya Savaşı'nın başından itibaren Batı ve Kafkas Cephelerinde olmak üzere Rus Ordusu'nda askerî hizmette 300.000 Ermeni bulunmaktaydı. Görüldüğü üzere Ermeni gönüllü birliklerinin sayıları ve bu birlikleri oluşturan kadrolar hakkındaki kaynaklar ve arşiv materyalleri çelişkili bilgiler içermektedir. Rus ordusunda görevli Ermenilerin sayısı 200.000'den fazladır, gönüllü birlikler ise, savaşın başından 1917 yılına kadar en fazla 6.000 kişiye ulaşmıştır.

Bölgeyi iyi tanıyan Ermeni gönüllü birlikleri, savaş sırasında Rus Ordusu'nun her yönüyle destekçisi olmuş ve Rus yetkililere Türk Ordusu ile ilgili istihbarat sağlayan en önemli birimler haline gelmişlerdi. Türkiye'de bulunan Ermenilerin büyük bir bölümünde Rus taraftarlığı tamamen yerleşmiş ve kurban vermeden bağımsızlığın olmayacağı Ermeni toplumunun hayat düsturu haline gelmiştir. Ermeni gönüllü birliklerinin, Türk Ermenilerine belirtilen yoldan ayrılmamalarını ve savaşa aktif bir şekilde katılmalarını amirane bir şekilde dayattıkları da görülmüştür. Bu yönlendirmeler ve baskılar sonunda Avrupa'dan, Balkan ülkelerinden ve Rusya'nın her yerinden Kafkaslara Ermeni gençleri kitleler hâlinde geliyorlardı. Kafkasya'ya 1915 yılının başında, birkaç ay içinde Romanya'dan 900, Bulgaristan'dan 600 ve Amerika'dan 1.000 kişi gelmişti. Savaş sonuna kadar devam eden bu hareketlilik sebebiyle Balkanlarda, özellikle Bulgaristan ve Romanya'da Ermenilerin aldıkları bu tutum Osmanlı Devleti açısından son derece önemliydi ve günü gününe takip edilmmişti. Osmanlı büyükelçileri ve konsoloslarının raporlarından tespit edilebilen, Rus ordusuna Balkan ülkelerinden katılan gönüllü Ermenilerin sayısı 8.000'i buluyordu. Başka

⁹⁵ Jamil Hasanlı, "Armenian Volunteers on the Caucasian front", s. 71.

ülkelerden gelerek Balkanlar üzerinden sevk edilen Ermeni gönüllülerinin toplam sayısı 15.000'i aşmıştı.

Ermeni gönüllü birlikleri Doğu Anadolu'nun işgalinden sonra bölgenin Türksüzleştirilmesi politikası çerçevesinde katliamlara girişerek bir milyondan fazla Müslümanı katletmişler yine bir milyona yakın Müslüman'ın göç etmelerine sebep olmuşlardır. 1916 yılı sonundan itibaren Ruslar, gönüllü işinin çıkmaza girdiğini görünce bu işten vazgeçerek Ermeni gönüllü birliklerini dağıttılar. Fakat kendi kontrollerindeki Ermeni askerlerinden yararlanmaya devam ettiler. 1917 İhtilalinden sonra başıboş kalan Ermeniler daha tehlikeli bir durum arz etmeye başladılar ve Doğu Anadolu'da arkalarında ölü masumlar, yanmış şehirler ve köyler bırakarak kaçtılar. Yaptıkları soykırımın bütün delilleri ve belgeleri tarihin şahitliğinde açıkça ortadadır. Belgeler ve toplu mezarlar, Ermeni gönüllü birliklerinin acımasızca gerçekleştirdikleri katliamları gözler önüne sermektedir. Ermeni komiteleri, Birinci Dünya Savaşı boyunca İtilaf Devletlerinin özellikle Rusya'nın savaş politikaları doğrultusunda kullanılmışlar ve savaştan sonra da bir tarafa atılmışlardır. Hayal ettikleri Ermenistan'a ulaşmak macerası, binlerce Türk'ün ve Ermeni'nin hayatına mal olmuştur.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri (BOA)

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR.)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 2. Şube Evrakı (DH. EUM. 2. Şb)

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Belgeleri (HR. SYS.)

Araştırma ve İnceleme Eserleri

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918), Cilt I-IV, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, Ankara, 2005-2006.

AYDIN, Mithat, "Ermeni Komitacılığının Romanya Boyutu (1886-1916)", *Yeni Türkiye Ermeni Özel Sayısı*, c. III, sayı: 62, Yıl: 2014, ss. 1809-1821.

CHALABIAN, Antranig, *General Andranik and the Armenian Revolutionary Movement*, USA, 1988.

DOĞAN, Şahin, *Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilimdalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri Meşrutiyetten Önce ve Sonra, (Yayına haz. Mehmet Kanar), İstanbul, 2001.

GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, İstanbul, 1988.

HASANLI, Jamil, "Armenian Volunteers on the Caucasian front 1914-1916", *The Caucasus & Globalization Journal of Social, Political and Economic Studies*, Volume 8, Issue 3-4, 2014.

KARACAKAYA, Recep, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, Ankara, 2001.

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2007.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921), III, Ankara 2006.

Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri I, (1879-1918), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2002).

PERİNÇEK, Mehmet, "Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye Ermenilerinin Rus Ordularına Katılımına Dair Yeni Belgeler", *Karadeniz*, Sayı: 10, (9 Mayıs 2011).

URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara, 1974.

YILDIRIM, Bülent, "Balkanlarda Ermeni Komiteleri", *Sevk ve İskânın 100. Yılında Türk-Ermeni İlişkileri*, İBB Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2014.

YILDIRIM, Bülent, *Bulgaristan'daki Ermeni Komitelerinin Osmanlı Devleti Aleyhine Faaliyetleri (1890-1918)*, Ankara, 2014.